

Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi

Journal of Turkish Language and Literature

Başvuru | Submitted 10.02.2025
Revizyon Talebi | Revision Requested 17.05.2025
Son Revizyon | Last Revision Received 20.08.2025
Kabul | Accepted 04.09.2025
Online Yayın | Published Online 19.11.2025

Araştırma Makalesi | Research Article

📄 Açık Erişim | Open Access

Kâtib Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sındaki 'Minhü' Bilgilerinin Kullanım Amacı ve İşlevselliklerine Dair

On the Purpose of Use and Functionality of the 'Minhü' Information in Kâtib Çelebi's *Cihânnümâ*

Gamze Mutlu¹

¹ Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Mardin, Türkiye

Öz

Kâtib Çelebi (doğ. 1609-öl. 1657), 17. yüzyıl Osmanlı sosyal ve kültürel hayatına telif ettiği eserlerle yön vermeye çalışmış önemli bir entelektüeldir. Günümüze kendi el yazısıyla ulaşan eserlerinden onun kendine özgü bir çalışma stili ve çalışma disiplini olduğu takip edilebilmektedir. Müellifin bilimsel tutumunu yansıtan bu çalışma stili ve çalışma disiplininin bir yönünü, derkenarlara yazdığı 'minhü' bilgileri oluşturmaktadır. *Cihânnümâ*'nın günümüze Kâtib Çelebi'nin kendi el yazısıyla ulaşan TSMK Revan 1624 nüshası, 'minhü' notlarının kullanım amacı ve işlevsellikleri hakkında bizlere önemli veriler sunmakta ve müellifin vefatından dolayı müsvedde hâlinde kaldığı için düşünce dünyasının arka planını takip edebilmemize ve planlarını anlayabilmemize imkân sağlamaktadır. Bu makalede *Cihânnümâ*'nın müellif müsveddesindeki 'minhü' bilgilerinin kullanım amacı ve işlevsellikleri üzerinde durularak hem Kâtib Çelebi'nin çalışma disiplinine ve bilimsel tutumuna dikkat çekilecek hem de *Cihânnümâ*'daki 'minhü' bilgileri, ilk kez çevriyazıları ile araştırmacıların istifadesine sunulacaktır. Bu yapılırken Müteferrika neşri *Cihânnümâ* araç olarak kullanılacak ve 'minhü' bilgilerinin çoğu matbu metne alınmadığı için bunların eksikliğinin ana metni anlamada meydana getirdiği bazı aksaklıklara ve olası karışıklıklara değinilecektir. Böylece her ne kadar ana metnin dışında olsalar da ana metni anlamada ve olası karışıklıkların önüne geçmede âdetâ bir kalkan değerinde gördüğümüz bazı 'minhü' bilgilerinin aslında ne kadar işlevsel oldukları Müteferrika neşri *Cihânnümâ* ile karşılaştırmalı olarak daha somut bir şekilde gösterilmeye çalışılacaktır.

Abstract

Kâtib Çelebi (1609-1657) was one of the leading intellectuals of the 17th-century Ottoman Empire, shaping social and cultural life through his works. His surviving manuscripts reveal a distinctive style and disciplined method of study. Among these features are the 'minhü' notes he inserted in the margins, which reflect both his working habits and his scientific attitude. The *Cihânnümâ* manuscript preserved in his own handwriting (TSMK Revan 1624) offers valuable insight into the purpose and function of these notes. Since this copy remained unfinished due to his death, it also provides access to the author's intellectual background and long-term plans. This study examines the use and functionality of the 'minhü' information in the draft of *Cihânnümâ*, highlighting their role in clarifying concepts, preventing confusion, and supplementing the main text. The article also presents transcriptions of these notes for the first time, offering them as a resource for researchers. For comparison, the Müteferrika edition of *Cihânnümâ* is used as a reference point. Because most of the 'minhü' material was excluded from the printed text, the study addresses the resulting gaps and misunderstandings in interpretation. Ultimately, the research demonstrates how these marginal notes, though external to the main text, function as essential tools for understanding both *Cihânnümâ* and the intellectual world of Kâtib Çelebi.

Anahtar Kelimeler

Kâtib Çelebi • TSMK Revan 1624 • *Cihânnümâ* • Müteferrika neşri • 'minhü' notları

Keywords

Kâtib Çelebi • TSMK Revan 1624 • *Cihânnümâ* • Müteferrika edition • 'minhü' notes

Bu makale, 16-18 Mayıs 2024 tarihleri arasında İSAM ve FSMVÜ Yazma Eserler Merkezi (YES) tarafından düzenlenen Uluslararası Kuyûdât: Yazma Eserlerde Bireysel ve Toplumsal Hafızaya Dair İzler Sempozyumu'nda sunulan aynı adlı bildirinin gözden geçirilmiş biçimidir.

Atıf | Citation: Mutlu, Gamze. "On the Purpose of Use and Functionality of the 'Minhü' Information in Kâtib Çelebi's *Cihânnümâ*."

“Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi–Journal of Turkish Language and Literature 65, no. 3 (2025): 661-687. <https://doi.org/10.26650/TUDED2025-1637103>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Mutlu, G.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Gamze Mutlu gamzemutlu@artuklu.edu.tr

Extended Abstract

Kâtib Çelebi (1609-1657) was among the most influential intellectuals of the 17th-century Ottoman Empire, shaping its social and cultural life through his wide-ranging works. His surviving manuscripts, preserved in his own handwriting, reveal a distinctive scholarly style marked by precision, consistency, and discipline. A striking feature of this style is the use of marginal annotations identified with the 'minhü'. These notes constitute both a personal working method and a reflection of his scientific attitude.

Within the broader manuscript culture of the early modern world, and particularly in the Ottoman context, 'minhü' notes represent an important technique of scientific writing. Modern scholars have often compared them to the role of footnotes in academic works today. They served multiple purposes: clarifying ambiguous points in the text, providing supplementary information, raising objections, responding to critiques, or simply recording additional material relevant to the discussion.

From an author such as Kâtib Çelebi, who wrote in the socially dominant 'middle prose' style of Ottoman Turkish and who consistently sought to balance accessibility with intellectual rigor, these notes functioned as essential tools. He employed them to explain Western terms in Latin or Italian, Eastern terms in Arabic and Persian, mythological elements, and historical anecdotes from European culture that might be unfamiliar to Ottoman readers. He also used them to present conflicting interpretations he encountered in his sources. In this sense, the 'minhü' notes embodied his utilitarian orientation, aimed at guiding Ottoman readers and promoting broader social benefit. Although external to the flow of the text, they were carefully placed in the margins adjacent to the relevant concept, term, or event, thus ensuring clarity for the reader.

The autograph manuscript of *Cihânnümâ* preserved in TSMK Revan 1624 is particularly valuable for studying the use and function of these notes. Because the work remained unfinished at the time of Kâtib Çelebi's death, this draft provides rare access to the author's intellectual background, methods, and long-term scholarly plans. It offers unique evidence of how he integrated marginalia into the structure of his work.

As is well known, *Cihânnümâ* was later printed as the 11th publication of İbrahim Müteferrika's press on 10 Muharrem 1145 (July 3 1732). Although Müteferrika sought to incorporate the 'minhü' material into the body of the text, his attempts at integration were inconsistent and ultimately abandoned. Consequently, much of the original annotation was omitted. This omission is significant: it obscures aspects of the author's intellectual perspective, complicates the interpretation of the main text, and undermines the originality of *Cihânnümâ*. Readers relying solely on the printed version are unable to fully grasp Kâtib Çelebi's intentions, his reasoning, or the nuances of his scholarly worldview. The organic link between manuscript and author was thus weakened, as Müteferrika's edition introduced additions, omissions, and alterations that distanced the text from its original form.

This article emphasizes the purpose and functionality of the 'minhü' information in Kâtib Çelebi's draft of *Cihânnümâ*. It highlights their role in clarifying meaning, preventing misunderstanding, and enriching the text with contextual knowledge. Importantly, the study presents the 'minhü' notes of *Cihânnümâ* for the first time in transcriptions, making them accessible to contemporary researchers. By comparing these notes with the Müteferrika edition, the study also identifies interpretive gaps created by their omission.

In analyzing the content of the notes and their degree of connection with the main text, special attention is given to Müteferrika's editorial strategies. His use of relative pronoun *ki* or conjunction *ve* to integrate marginal material, as well as his insertion of short phrases or sentences, illustrates both the challenges and the compromises of adapting manuscript conventions to print culture. Despite his efforts, the result fails to preserve the author's original coherence and intellectual depth.

Ultimately, the research demonstrates that Kâtib Çelebi used 'minhü' notes with the logic of footnotes, functional, clarifying, and supplementary, yet distinct from the text itself. Far from being peripheral, they were central to his scholarly method, serving as interpretive shields that protected readers from confusion and guided them toward accurate comprehension. Restoring these notes to scholarly attention not only deepens our understanding of *Cihânnümâ* but also contributes to the broader study of Ottoman manuscript culture, textual transmission, and early modern practices of knowledge organization.

Apart from this, the marginalia known as 'minhü' should be regarded as a 'breathing space' where the author escapes the constraints of the main text, directly addresses the reader, and expresses ideas more freely. Viewed from this perspective, these spaces not only enable a closer acquaintance with the author but also allow readers to engage more deeply with his thoughts. The contents of such notes vary according to the authors' interest, intellectual background, and the themes explored in their works. Since Kâtib Çelebi was particularly engaged with geography,

cartography, astrology, and astronomy, most of the 'minhü' notes in *Cihânnümâ* fall within the conceptual field of geography.

A separate examination of 'minhü' notes across his other works is therefore significant for illuminating his intellectual horizon, perspective, and scholarly background.

Giriş

'Minhü' terimi; Mustafa Nihat Özön'ün *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*'ünde, minh, minhü, A. zf. [Min-hü] Ondan¹ şeklinde, Ferit Devellioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'ında minh, minhü منه, منه (a.e.c. : minhüm) : ondan. [müzekker hâli] şeklinde açıklanmış ve kelimeye minhü منه (a.e.) : ondan şeklinde ayrıca yer verilmiştir.² İSAM tarafından yayımlanan ve yazma eser çalışanlar için terim, yöntem ve uygulama konularında temel başvuru kaynaklarından olan *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*'nda منه kısaltması, 'müellifin notu'; çoğulu olan منهوات ise 'müellifin notları' şeklinde açıklanmıştır.³ Aynı kaynağın *Müellife Ait Notlar (Minhüvât)* başlığında ise 'minhü' terimi ve çoğulu hakkında "'Minhüvât' (منهوات) kelimesi, 'ondan' anlamına gelen Arapça 'minhü' (منه) kelimesinin cem'i müennesidir. Dolayısıyla 'minhüvât' kelimesi de 'onun tarafından yazılanlar' anlamına gelmekte olup ilgili eserin kenarında bulunan ve müellif tarafından yazılmış olup sonunda 'minhü' kaydı bulunan notları ifade eden bir tür kısaltmadır." şeklinde açıklama yapılarak bu notların genellikle Osmanlı dönemine ait metinlerde görüldüğüne ve bunların metin içerisinde kapalı kalan bazı hususları açıklamak, ilâve bilgi vermek, bir itirazı gündeme getirmek, bir itiraza cevap vermek, bazen de bunların dışında metne ilâve bir kayıt düşmek amacıyla kullanıldığına değinilmiştir.⁴ Özel bir haşiyе kategorisi oluşturan ve edebî metinlerde pek rastlanmayan 'minhü' notları, Songül Karaca'nın ifade ettiği gibi daha çok ilmî eserlerde karşımıza çıkmaktadır.⁵

Bu notların tarihine bakıldığında Mustafa Altuğ Yayla, alanında müstakil tek çalışma olduğunu söylediği Rosemarie Quiring-Zoche'nin çalışmasından yola çıkarak 14. yüzyıldan itibaren Şam, Kâhire ve Kudüs bölgelerinde yaygınlaşmaya başladıklarını ve anlaşıldığı kadarıyla da aynı dönemin sonlarında Farsça ve Türkçe konuşulan İslâm coğrafyasında da yayıldıklarını belirtir. Bu yayılmanın detayları hakkında bilgiye sahip olamasak da Yayla'ya göre 'minhü'lerin Rûm coğrafyasında 15. yüzyıl sonlarında, yani İslâmî bir el yazması kültürünün olduğu bir dönemde kullanılmaya başlandığı düşünülebilir.⁶ Nitekim Gottfried Hagen de 'minhüvât'ın Osmanlı uleması tarafından sık kullanılan bir yöntem oluşturduklarına, ancak ne zaman yaygınlık kazandıklarının belli olmadığına değinerek bulunan en eski 'minhüvât' örneklerinin kuzeydoğu İran'dan kaynaklanıyor olabileceğini ve 15. yüzyıla gelindiğinde yazılı anlatımın önemli araçları olarak İslâm dünyasının birçok yerinde kullanılıyor olduklarını ifade eder.⁷

Genelde el yazmaları kültüründe, özelde ise Osmanlı el yazmaları kültüründe kendi dönemleri için bilimsel yazım tekniğinin önemli bir yönünü oluşturan 'minhü' notları, bazı akademisyenler tarafından belirli şahsiyetlerin eserleri üzerinden müstakil olarak ele alınmış ve böylece ortaya bu notların niteliği ile ilgili daha somut veriler ortaya çıkmıştır. Örneğin; Yayla, ilgili çalışmasında 16. yüzyılın başlarında çok sayıda tasavvufî-edebî kitap kaleme almış ya da tercüme etmiş olan Lâmiî Çelebi'nin (öl. 1532) Molla Câmi'den tercüme ederek adını *Fütûhu'l-Mücâhidîn li-Tervîhi Kulûbü'l-Müşâhidîn* koyduğu evliyâ tabakâtın-

¹ Mustafa Nihat Özön, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük* (İstanbul: İnkılâp ve Aka Basımevi, 1979), 538.

² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, haz. Aydın Sami Güneyçal (Ankara: Aydın Kitabevi, 2007), 650.

³ Okan Kadir Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018), 12.

⁴ Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 108.

⁵ Songül Karaca, "Minhüvât Kayıtlarının Tenkitli Metin Neşirleri İçin Önemi: *Fütûhu'l-Mücâhidîn* Örneği", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 71 (2021): 166.

⁶ Mustafa Altuğ Yayla, "Minhuların Osmanlı Elyazmalarındaki Rolü: Lâmiî Çelebi *Evliyâ Tabakâtı* Tercümesini Neden "Dipnot"landırdı?", *Kebikeç* 51 (2021): 85-86.

⁷ Gottfried Hagen, "El Yazmasının Kenarındaki Hayat: Cihânnümâ Müellif Hatları ve Coğrafyacının Atölyesine Bir Bakış", *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi* içinde, ed. Bekir Karlığa & Mustafa Kaçar (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009), 183.

daki 'minhü'leri merkeze almış ve Lâmiî Çelebi'nin tercümesine 'minhü'ler ekleyerek tercümesini aslında Diyâr-ı Rûm'daki hedef okur kitlesi olan ve adına genel bir ifadeyle 'esnâf-ı askeriyye' denilebilecek olan kesim için 'okuyucu dostu' bir şekilde hazırladığını ortaya koymuştur.⁸ Keza Berat Açıl'ın editörlüğünde hazırlanan ve Cârullah Efendi'nin (öl. 1151/1738) derkenar notlarını geniş kapsamlı ve tematik olarak merkeze alan *Osmanlı Kitap Kültürü* adlı çalışma da bir Osmanlı âliminin okuma-yazma pratiklerine ve derkenar notlarını hangi amaçlarla kullanabileceğine dair araştırmacılara önemli veriler sağlamış ve yeni bakış açıları kazandırmıştır.⁹ Şüphesiz bireylere indirgenmiş bu tarz çalışmalar, tarihin tozlu sayfalarında okuyucusunu bekleyen Osmanlı el yazmalarındaki derkenarlarda, daha özeldi ise 'minhü' kayıtlı notlarda bulunan ilgi çekici bilgileri öğrenmeye ve yazdıkları eserlerle Osmanlı entelektüel birikimine katkıda bulunan ve Osmanlı'da bilginin dolaşımını sağlayan müelliflerin düşünce dünyalarının daha iyi anlaşılmasına vesile olacaktır.¹⁰

Kâtib Çelebi, XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında yaşanan siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik gidişata kayıtsız kalamayarak yazdığı eserlerle topluma yön vermeye çalışmış ve toplumda bir bilinç uyandırmaya çalışmış üretken bir âlimdir. Onun *Keşfü'z-Zunûn*, *Süllemü'l-Vusûl* gibi eserlerinde hitap etmek istediği kesim, genel olarak İslâm dünyası olduğu için bu eserlerini Arapça ile kaleme aldığı görülürken; *Cihânnümâ*, *Levâmi'u'n-Nûr*, *Tuhfetü'l-Kibâr*, *Türkçe Fezleke*, *Düstürü'l-Amel* ve *Mîzânü'l-Hakk* gibi eserlerinde ise hitap etmek istediği kesim; Türk-İslâm, daha özeldi ise Osmanlı toplumu olduğu için eserlerini Osmanlı Türkçesi ile ve özellikle Osmanlı Türkçesinin 'orta nesri' ile kaleme aldığı görülür. Dil konusundaki bu bilinçli tercihler ile eserlerinin konusu ve içeriği, Kâtib Çelebi'nin XVII. yüzyıl Osmanlı toplumundaki siyasî başarısızlıklara ve ekonomik dengesizliklere çareler ve çözüm yolları bulmaya çalışan ve önerilerini toplumla paylaşan bir entelektüel olarak sosyal bir misyona ve vizyona sahip olduğunu açıkça gösterir. Nitekim Ahmet Üstüner ile H. Ahmet Arslantürk tarafından yayıma hazırlanan *Levâmi'u'n-Nûr Fî Zulmet-i Atlas Minor*'de geçen aşağıdaki sözler, düşüncelerimizi desteklemesi ve Kâtib Çelebi'yi doğru bir perspektifle ve hakkıyla tanıtmaya bakımından önemlidir:

Kâtib Çelebi yenilik ve başkalık peşinde olmaktan ziyade realist bir yaklaşımla bulunduğu toplumun ihtiyaçlarına göre şekil alan bir ilim uğraşısı içerisinde olmuştur. Onun asıl gayesi, benimsemiş ve önemsemiş olduğu kendi toplumunu içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtarmaktır. Bilginlerin düşmüş olduğu yanlışları görmüş, kendince vakûr bir tavırla sosyal ve ilmî meselelere çözümler aramaktan geri durmamıştır. Bu çözüm arayışı içerisinde çağını aşan tutum ve bilgi anlayışı ile, toplumun taassubundan uzak, akıl/mantık ekseninde ulaşabildiği bütün kaynakları kullanarak irdelemek ve nakletmekten çekinmemiştir.¹¹

Hagen de:

Kâtib Çelebi [Kâtib Çelebi,] muhtemelen *Cihânnümâ*'nın [*Cihânnümâ*'nın] Osmanlı biliminin gelişiminde ne dereceye kadar bir dönüm noktasını işaret ettiğinin farkında bile değildi. Zira, kendisi farklı bir epistemoloji yada [ya da] haritalar için farklı bir bilimsel temel değil, sadece daha fazla bilgiyi arıyordu. Çalışmalarını bu kadar dikkate değer kılan uyguladığı sentezidir. Aynı şekilde bilgilerin halk tarafından

⁸Bkz. Yayla, "Minhuların Osmanlı Elyazmalarındaki Rolü", 77-94.

⁹*Osmanlı Kitap Kültürü*, ed. Berat Açıl (İstanbul: İlem Yayınları, 2020). Bu çalışmanın telkin ettiği en önemli fikir, kitap kültürü gibi büyük bir alanda derkenar notları gibi küçük ve şu ana kadar hak ettiği değeri görmemiş olan "hurde" bilgilere "hurda" gözüyle bakılmaması gerektiğidir. Bkz. Berat Açıl, "Osmanlı Yazma Kitap Kültürü ve Cârullah Efendi Kütüphanesi", *Osmanlı Kitap Kültürü* içinde, ed. Berat Açıl (İstanbul: İlem Yayınları, 2020), 4.

¹⁰Hagen'in de konuyu haklı olarak Kâtib Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sı üzerinden değerlendirerek şimdiye kadar Kâtib Çelebi'nin müellif hattıyla günümüze ulaşan el yazmalarındaki kenar notlarına pek dikkat edilmediğini, hâlbuki bunların dikkatli bir şekilde incelendikleri zaman hem Kâtib Çelebi'nin çalışma yöntemi hakkında hem de el yazması çağında bilgi üretimi, yazarlık ve fikrî mülkiyet konularında temel açılardan çok miktarda bilgi sağladıklarını söylemesi, bu anlamda oldukça önemlidir. Bkz. Hagen, "El Yazmasının Kenarındaki Hayat", 175.

¹¹Bkz. Kâtib Çelebi, *Levâmi'u'n-Nûr Fî Zulmet-i Atlas Minor (İnceleme-Tipkiyasım)*, haz. Ahmet Üstüner & H. Ahmet Arslantürk (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 25.

erişimini mümkün kılarak onlara hizmet etme arzusu da yapmış olduğu çalışmayı bugün bu kadar çekici kılıyor.¹²

sözleriyle bu gerçeğe işaret eder. Kâtib Çelebi'nin eserlerinde kullandığı 'minhü' bilgileri de aslında onun genel olarak topluma, özel olarak Osmanlı okuyucusuna yön vermeye çalışan 'faydacı' yönüyle ilgili olup bunlar; şahsına münhasır yorum, eleştiri ve bilgilerle oldukça önemli ve dikkat çekicidirler.

1. Kâtib Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sındaki 'Minhü' Bilgileri ve *Müteferrika* Neşri *Cihânnümâ*'da İbrahim Müteferrika'nın 'Minhü' Bilgilerindeki Tasarrufları

İbrahim Müteferrika, *Cihânnümâ*'yı basarken literatürde ikinci telif müellif müsveddesi olarak bilinen TSMK Revan nr. 1624/I nüshasını¹³ kullanmış olmakla birlikte başlangıçta *Cihânnümâ*'ya 'tezyilü't-ṭābi'' başlığı ile özellikle kendi zamanındaki astrolojik gelişmeleri haber vermek için çeşitli eklemeler yaparak ya da 'minhü' bilgilerinin sadece birkaçını neşrine almakla yetinip daha sonra çoğunu ihmal ederek çeşitli tasarruflarda bulunmuştur. *Cihânnümâ*, her iki telifte de müsveddeler hâlinde kaldığı için ikinci telif, ancak Müteferrika tarafından 10 Muharrem 1145'te (3 Temmuz 1732)¹⁴ matbaanın on birinci kitabı olarak basıldıktan sonra rağbet görmeye ve popülerlik kazanmaya başlamıştır.¹⁵ Ancak *Cihânnümâ*'yı müellif müsveddesinden okumak yerine, Müteferrika neşrinden okuyan ya da ilmî çalışmasında Müteferrika neşrini kullanan bir okuyucunun/araştırmacının Kâtib Çelebi'nin arka planda neler düşündüğüne, neler planladığına¹⁶ ve bakış açısına açık bir şekilde nüfuz edebileceği ve dolayısıyla Kâtib Çelebi'yi ve *Cihânnümâ*'yı çok doğru ve objektif bir şekilde anlayıp değerlendirebileceği söylenemez. Zira yazma ile müellif arasındaki organik bağ koptuğu için *Cihânnümâ*; Müteferrika neşrinden sonra içerdiği geniş eklemeler ve yer yer görülen atlama, değiştirme, yer karışmaları ve çıkarmalarla birlikte artık nispeten Kâtib Çelebi'ye ait olmaktan çıkmıştır.¹⁷

¹²Gottfried Hagen, "Dünyanın Bir Aynası: A Mirror of the World", *Vefatının 350. Yılında Kâtib Çelebi* içinde, ed. Said Öztürk (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş., 2007), 89.

¹³*Cihânnümâ*, bugüne ulaşan nüshalarından anlaşıldığına göre kaynak malzemesi ve planları itibarıyla değişik tarihlerde iki defa yazılmış, ancak her iki telifte de tamamlanamamıştır. Büyük ölçüde bir kozmografya kitabı olarak düşünülen ve Ortaçağ'ın klasik Arap eserleri örnek alınarak Sultan IV. Mehmed'e (öl. 1104/1693) sunulmak üzere 1648'de hazırlanmaya başlanan ilk telifte müellif, Atlas Okyanusu Adaları'ndan İngiltere, Hiberniya (İrlanda) ve İslandiya (İzlanda) hakkında yeterli bilgilere ulaşamayınca gayretine bezginlik gelerek ümitsizliğe düşmüş ve daha önce görüp inceleyerek hem bu adalar hem de yeryüzünün diğer yerleşik bölgeleri hakkında içlerinde geniş bilgi olduğunu bildiği Abraham Ortelius'un (doğ. 1527-öl. 1598) *Theatrum Orbis Terrarum* ile yer yer bazı haritalarını *Cihânnümâ*'ya nakletmek üzere kopyaladığını söylediği Gerard Mercator'un (doğ. 1512-öl. 1594) büyük ebatlı *Atlas*'ına ulaşip bunlardan birini tercüme etme fırsatını yakalayana kadar telifine ara vermiştir. Ancak bahsettiği bu ikisi yerine Kara Çelebi-zâde Mahmûd Efendi'nin (öl. 1653) vefatıyla terekesinden Mercator'un büyük ebatlı *Atlas*'ının hemşerisi Jodocus Hondius (doğ. 1563-öl. 1612) tarafından kısaltılarak bir nevi edite edilen 1621 basım tarihli *Atlas Minor*'üne sahip olmuştur. *Atlas Minor*'ü büyük bir şevkle Fransız mühtedi Şeyh Mehmed İhlâsî'nin (öl. 1065/1655'ten sonra) yardımıyla 1653 Aralık'ta Latince'den *Levâmî'u'n-Nûr* adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme etmeye başlamıştır. Tercümenin üçte ikilik kısmı tamamlanınca 1654 Aralık'ta *Cihânnümâ*'yı kullandığı Batılı eserlerden öğrendiği yeni bilgilerin etkisi ve böylece değişen coğrafya anlayışıyla yeni bir plan dâhilinde yeniden yazmaya karar vermiştir. Bu çalışmada bundan sonra kullanılacak olan ikinci telifte, *Cihânnümâ*'nın 1654'ten sonra yeniden yazılmaya başlanan, ancak müellifin vefatıyla yarım kalan ve bugün TSMK Revan nr. 1624/I'de kayıtlı olan müellif müsveddesi kastedilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Orhan Şaik Gökyay, "Cihânnümâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 541; Fikret Sarıcaoğlu, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi, C. II (Giriş: Kâtib Çelebi ve Cihânnümâ-Dizin)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 16, 28, 30-31 ve Gamze Mutlu, "Cihânnümâ Topkapı-Revan 1624 Nüshası [İnceleme-Metin-Sözlük]" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2024), Ulusal Tez Merkezi (941810), 24-25 ve 137. dipnot, 36-44, 66-68.

¹⁴Gökyay, "Cihânnümâ", 542.

¹⁵Orlin Sabeve de *Cihânnümâ* baskısının fazla satamamış olsa da *Cihânnümâ*'nın popülerliğini büyük ölçüde artırdığını dile getirir. Bkz. Orlin Sabeve, "Kâtib Çelebi ve İbrahim Müteferrika", *Uluslararası Kâtib Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde, ed. Turan Gökçe, Mikail Acıpinar, İrfan Kokdaş & Özer Küpeli (İzmir: İzmir Kâtib Çelebi Üniversitesi Yayınları, 2017), 164.

¹⁶Hagen de *Cihânnümâ*'nın müellif müsveddeleri olarak günümüze ulaşan el yazmalarındaki tahşiye notlarının eserin yazılması sırasında gelişen karar alma süreçlerini yansıttığı üzerinde durur. Bkz. Hagen, "El Yazmasının Kenarındaki Hayat", 182.

¹⁷Hagen de Kâtib Çelebi'nin vefatından sonra *Cihânnümâ*'nın metin gelişiminin Ebûbekir b. Behrâm ed-Dîmaşkî'nin ve İbrahim Müteferrika'nın ekleriyle devam ettirilmesinin *Cihânnümâ*'nın kolektif bir çalışma olması ile sonuçlandığına ve basılı versiyonda neticede üç insan bulunduğuna değinir. Bkz. Hagen, "Dünyanın Bir Aynası", 87. Keza, Gökyay ve Sarıcaoğlu da matbu *Cihânnümâ*'nın Kâtib Çelebi'nin telif ettiği orijinal nüsha esas olmak üzere İbrahim Müteferrika tarafından yapılan ilâveli bir neşir olduğunun altını çizerek. Bkz. Gökyay, "Cihânnümâ", 542 ve Sarıcaoğlu, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 50. Sarıcaoğlu, İbrahim Müteferrika'nın *Cihânnümâ* neşrindeki bütün ilâvelerinin sahife olarak sayısı hesap edilince 698 sayfalık *Cihânnümâ* baskısının yaklaşık 325 sayfasının metin hâlinde yapılmış eklerden oluştuğunun anlaşılacağını, bu yüzden basma *Cihânnümâ*'nın künyesini, "ilâvelerle neşreden İbrahim Müteferrika" kaydıyla kullanma zaruretinin kendiliğinden ortaya çıkacağını ifade eder. Bkz. Fikret Sarıcaoğlu, "Cihânnümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dîmaşkî-İbrahim Müteferrika", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, ed. M. S. Kütükoğlu (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991), 142.

Orhan Şaik Gökyay'ın da işaret ettiği üzere “Tâbi, neşrine esas olarak, bizzat müellif nüshasını kullandığını ve *hevamiş-i müsveddede merhum olan minhiyatı* [minhüvâtı] da dercettiğini söylemekle beraber Kâtib Çelebi'nin derkenarlarından bir kısmı basmaya girmemiştir.”¹⁸ Müteferrika neşri *Cihânnümâ*'yı çeşitli açılardan oldukça dikkatli bir şekilde incelemiş olan Fikret Sarıcaoğlu da “Müsveddedeki *sahh*ları genellikle metin içerisinde değerlendirmiş bulunan yayımcının ihmal ettiği bilgiler *minhulardır*.” diyerek Basmacı İbrahim Efendi'nin *Cihânnümâ* müsveddesindeki pek azı ‘sahh’ ve çoğu ‘minhü’ olmak üzere birtakım kenar notlarını basmaya aktarmadığına işaret eder.¹⁹ Müteferrika, basma *Cihânnümâ*'nın ilk yapraklarında Kâtib Çelebi'ye ait olan ‘minhü’ notlarını *ki* ilgi zamirini, ve bağlacını kullanarak ya da bir iki cümlelik veya bir iki kelimelik eklerde bulunarak ana metnin akışını bozmayacak surette metin içerisinde en uygun yerlere dâhil etme ve bunları bağlamla bir şekilde bağdaştırma ve bütünleştirme gayretinde olmasına rağmen, sayfalar ilerledikçe Sarıcaoğlu'nun ifade ettiği gibi sebebi ve bağlantısı açık olan ‘minhü’ bilgilerini aktarmaktan vazgeçmiş ve haklarında herhangi bir açıklama da yapmamıştır.²⁰

2. Kâtib Çelebi'nin ‘Minhü’ Bilgilerini Kullanma Amacı ve ‘Minhü’ Bilgilerinin Metin İçerisindeki İşlevsellikleri

Kâtib Çelebi'nin eserlerinin en dikkat çekici özelliklerinden birisi de derkenarlara yazdığı ‘sahh’ ve ‘minhü’ bilgileridir. Müellif hattıyla günümüze ulaşan eserlerinden *Cihânnümâ*'nın Avusturya Millî Kütüphanesi (Viyana) Türkçe Yazmaları nr. Mixt 389'da kayıtlı olan birinci telif müellif müsveddesi ile Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Koleksiyonu nr. 1624/I'de kayıtlı olan ikinci telifteki, *Süllemü'l-Vusûl*'ün Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonu nr. 1887'deki, *Levâmi'u'n-Nûr*'un Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 2998'deki, *Fezleke*'nin Âtîf Efendi Kütüphanesi nr. 1914'teki, *Müntehab-ı Bahriyye*'nin Süleymaniye Kütüphanesi Âşir Efendi Koleksiyonu nr. 227'deki yazmalar birbirleriyle karşılaştırıldığında yazı şeklinin aynı olduğu, daha da önemlisi Kâtib Çelebi'ye münhasır diyebileceğimiz bir çalışma tarzını yansıtan ve ana metnin içerisinde ya da derkenarlarda iptal edildiği anlaşılan üstü çizili satırlar, karalamalar, ‘sahh’ bilgilerini işaret eden ince çizgiler ve yer yer çizgi dışında yine bunları işaret etmek için kullanılan ve Arap rakamlarıyla yapılmış olan numaralandırmalar, cetvelde biten satır sonunu takip eden ve derkenarlarda devam ettirilerek ‘sahh’ kaydı konulan yazılar, ana metnin içerisinde ya da derkenarlarda küçük bir punto ile satır aralarına sıkıştırılmış ‘sahh’ bilgileri ve ‘minhü’ bilgileriyle dolu oldukları görülecektir.

Kâtib Çelebi'nin çalışma stili ve çalışma disiplininin önemli bir yönünü oluşturan ‘minhü’ bilgileri, bazı araştırmacılar tarafından günümüzdeki akademik çalışmalarda kullanılan modern dipnotlara benzetilmişlerdir.²¹ Kâtib Çelebi'nin çalışma ortamını bir ‘coğrafyacının atölyesi’ne benzeten Hagen, *Cihânnümâ*'nın müellif müsveddelerindeki ‘minhü’ notlarını, Kâtib Çelebi'nin bilinmeyen kelimeleri (tercihen Latince terimler) veya simgeleri açıklamak, ana metinde benimsediklerinden farklı olan görüşleri veya bilgileri aktarmak için kullandığını ifade eder.²² Keza, Sarıcaoğlu da ikinci telifteki ‘minhü’ notlarını değerlendirip verdiği dipnotlarda örnekendirerek Kâtib Çelebi'nin bunları Batılı çalışmalardan öğrendiği yeni bilgileri eserine dâhil etmek üzere kenar notu olarak kaydettiğini ve bu tür notlarda bazı tarihî anek-

¹⁸Orhan Şaik Gökyay, “Kâtib Çelebi Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri”, *Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler* içinde (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 66-67. ‘Minhüvât’ kayıtları için literatürde ‘minhiyât’ teriminin de kullanıldığını belirten Karaca, sadece Adam Gacek'in Arapça el yazmaları için kılavuz mahiyetindeki kitabında rastladığı bu isimlendirmenin neye göre yapıldığının tam olarak bilinemediğini, ancak kelimenin gramatikal yapısı düşünüldüğünde ‘minhu’ kelimesinin ‘minhuvât’ şeklinde çoğul hâle getirilmesinin daha uygun olduğunu ifade eder. Bkz. Karaca, “Minhuvât Kayıtlarının Tenkitli Metin Neşirleri İçin Önemi”, 166. Tarafımızca da ‘minhü’ kelimesinin çoğul olarak ‘minhüvât’ şeklinde kullanımı daha doğru sayıldığı için alıntılanan metne müdahalede bulunulmuş ve köşeli parantez içerisinde terimin literatürde yaygın olarak kullanılan şekli gösterilip bu açıklamanın yapılması gerekli görülmüştür. ‘Minhiyât’ kullanımının bilimsel olarak açıklanmaya muhtaç olduğu ortadadır.

¹⁹Sarıcaoğlu, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 50.

²⁰Sarıcaoğlu, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 50-51.

²¹Hagen, “El Yazmasının Kenarındaki Hayat”, 183; Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, C. I, haz. Zeynep Aycibin (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016), CCCVII-CCCVIII, CCCXI; Kâtib Çelebi, *Düstûr'u'l-Amel li Islâhi'l-Halel Siyaset Nazariyesi*, haz. Ensar Köse (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016), 55.

²²Hagen, “El Yazmasının Kenarındaki Hayat”, 183-184.

dotları aktardığını, Latince terimleri açıkladığını veya yeni coğrafya bilgilerini belirttiğini, ayrıca kaynağı olan eserlerle veya anlattığı şehirlerle ilgili ek bilgiler verdiğini ifade etmiştir.²³ Ancak Sarıcaoğlu'nun ifade ettiği gibi Kâtib Çelebi, kenar notlarında sadece Latince terimleri değil, aşağıda gösterileceği gibi aynı zamanda İtalyanca ve Osmanlı Türkçesinde henüz halk diline girmemiş, yani yerleşmemiş Arapça ve Farsça terim ve kavramları da açıklamaktadır.

'Minhü'ler, *Cihânnümâ*'da kısaltmasıyla²⁴ derkenarlara ana metinde açıklanmak, eleştirilmek, örneklendirilmek ya da hakkında ek bilgi verilmek istenen kavram, terim, kısaltma, durum ya da olayın hemen yakınına yazılan ve işlevsel olarak ana metnin akışını doğrudan değil, fakat dolaylı olarak destekleyip yönlendirerek okuyucuya fazladan bilgi vermeyi amaçlayan kullanışlı bilgi notlarıdır. Bu yüzden 'minhü'ler için tercih edilen derkenarlar, aslında müellifin ana metnin dar sınırlarından kurtularak okuyucusu ile bizzat muhatap olabildiği ve onlarla fikirlerini rahatça ve özgürce paylaşabildiği bir 'soluklanma alanı' olarak da düşünülmelidir. Bu açıdan bakıldığında bu özgür alanlar, aynı zamanda müellifi daha yakından tanıyabilmek ve düşüncelerine nüfuz edebilmek için de birer fırsat oluştururlar. Tüm bunlarla doğru orantılı olarak bu notların içeriği; müelliflerin ilgi alanlarına, entelektüel bilgi birikimlerine ve eserlerinde ele aldıkları konulara göre şekillenmekte ve değişmektedir. Örneğin; Yayla tarafından Lâmiî Çelebi'den verilen örnek 'minhü' notlarına bakıldığında Lâmiî'nin ilgi alanı tasavvuf olduğu için 'minhü' notlarının içeriklerinin de genellikle tasavvuf literatürü ile ilgili olduğu görülür.²⁵ Kâtib Çelebi'nin ilgi alanı ise coğrafya, kartografya, astroloji ve astronomi olduğu ve *Cihânnümâ*'da Arapça ve Farsça gibi Doğu dilleri dışında Latince ve İtalyanca gibi Batı dillerinden de tercüme yapmış olduğu için 'minhü' notlarının da içerik olarak daha çok bu konular etrafında kümелendiği görülür.

Cihânnümâ'daki 'minhü' notlarının içerikleri, ana metinle bağlantı dereceleri ve en önemlisi de İbrahim Müteferrika'nın bunları ana metnin içerisine dâhil ederken ana metnin bütünlüğünü ve anlam akışını bozmamak için ana metinle bağdaştırma gayretleri göz önünde bulundurulduğunda Kâtib Çelebi'nin bunları, işlevsel bir şekilde ana metnin akışından ayrı olarak tamamen dipnot mantığıyla ve okuyucusuna fazladan ya da kullanışlı bilgiler vermek amacıyla kullandığı ortaya çıkar.²⁶ Bu yüzden, bu makalede *Cihânnümâ*'nın ikinci telifinde bulunan ve bugüne kadar ihmal edilmiş olan Kâtib Çelebi'nin 'minhü' notları üzerinde durularak bunların kullanım amacı ve metin içerisindeki işlevsellikleri açıklanmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken Müteferrika neşri *Cihânnümâ* araç olarak kullanılacak ve 'minhü' bilgilerinin çoğu matbu metne alınmadığı için bunların eksikliğinin ana metni anlamada meydana getirdiği bazı aksaklıklara ve olası karışıklıklara değinilecektir. Böylece her ne kadar ana metnin dışında olsalar da ana metni anlamada ve olası karışıklıkların önüne geçmede âdetâ bir kalkan değerinde gördüğümüz bazı 'minhü' bilgilerinin aslında ne kadar işlevsel oldukları Müteferrika neşri *Cihânnümâ* ile karşılaştırmalı olarak daha somut bir şekilde gösterilmeye çalışılacaktır.

3. *Cihânnümâ*'da Kâtib Çelebi'ye Ait Olan 'Minhü' Bilgileri²⁷

Doğulu kaynakların yanında o dönem oldukça popüler olan Batılı kaynakların da kullanılmış olmasından dolayı *Cihânnümâ*, Osmanlı coğrafya geleneğinde ayrı bir yere sahiptir. Bu yüzden *Cihânnümâ*; her ne kadar kendi geleneğini temsil etse de içerik ve düzenleniş itibarıyla, ayrıca müellifin haritalara verdiği önem

²³Sarıcaoğlu, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 51.

²⁴'Minhü' kısaltmasının farklı yazımları için bkz. Yılmaz, *İSAM Tahkiki Neşir Kılavuzu*, 162.

²⁵Lâmiî'nin 'minhü' notlarının içeriği için bkz. Yayla, "Minhuların Osmanlı Elyazmalarındaki Rolü", 86-90.

²⁶Sarıcaoğlu da "Yayımcı söz konusu kenar notlarını muhtemelen cümle akışını bozacak şekilde bulmuş olduğundan dolayı metne katmamıştır." diyerek Müteferrika'nın 'minhü' notlarındaki tasarruflarına bir yorum getirmiştir. Bkz. Sarıcaoğlu, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 50.

²⁷Başlıkta özellikle "Kâtib Çelebi'ye ait olan" ifadesini kullanmamızın sebebi, yazmada yazı şekli ve mürekkebinden Kâtib Çelebi'ye ait olmadığı açık bir şekilde belli olan 'minhü' notlarının da 'minhü' kaydı ile mevcut olmasıdır. Bunların yazı şekli XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyacısı Ebûbekir b. Behrâm ed-Dîmaşki'ye ait olduğu anlaşılmakta ve birçoğunun da Müteferrika neşrinde ilgili yerlere aktarıldığı görülmektedir.

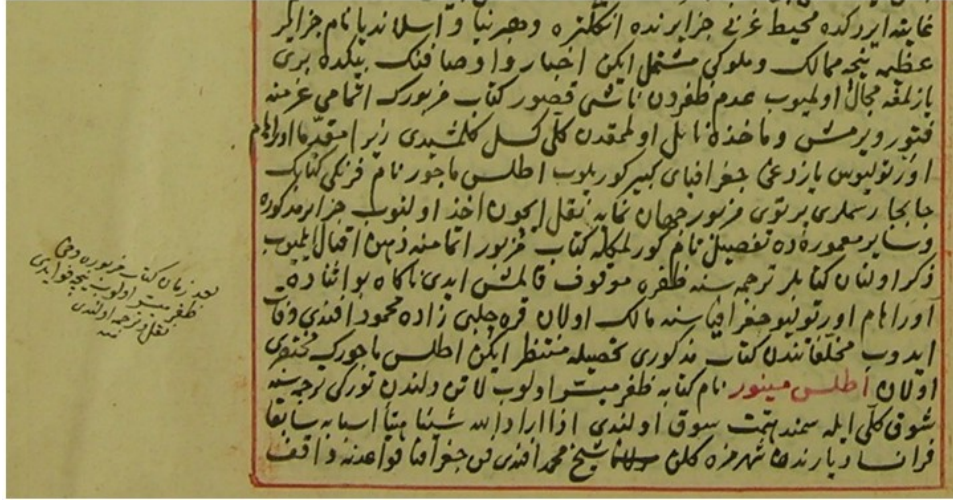
ve konulara eleştirel bakış açısıyla Osmanlı coğrafya geleneğinde kendisinden önce kaleme alınan diğer coğrafya kitaplarından ayrılarak literatürde kendisine 'özgün' bir yer edinmiştir.

Cihânnümâ'daki doksan iki adet 'minhü' bilgisi de takip edilen Doğulu ve Batılı kaynakların metin içerisindeki dağılımı ve ağırlığıyla doğru orantılı kullanılmıştır. Bu yüzden *Cihânnümâ* çalışmaları için pratik bir fayda gözetilerek *Cihânnümâ*'daki 'minhü' bilgileri, hem metnin düzenlenişinde takip edilen Batılı ve Doğulu kaynakların dağılımını ve ağırlığını temsil ettikleri için hem de *Cihânnümâ*'nın metin tertibinin panoramasını sundukları için 'Batı Dünyasını ve Kültürünü İlgilendiren 'Minhü' Bilgileri' ile 'Doğu Dünyasını ve Kültürünü İlgilendiren 'Minhü' Bilgileri' olmak üzere iki başlık altında ele alınacak ve 'minhü' bilgilerinin transkripsiyonlu metinleri, Gamze Mutlu'nun tezinden aktarılacaktır.²⁸

3.1. Batı Dünyasını ve Kültürünü İlgilendiren 'Minhü' Bilgileri

Görsel 1

Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 002aM/1

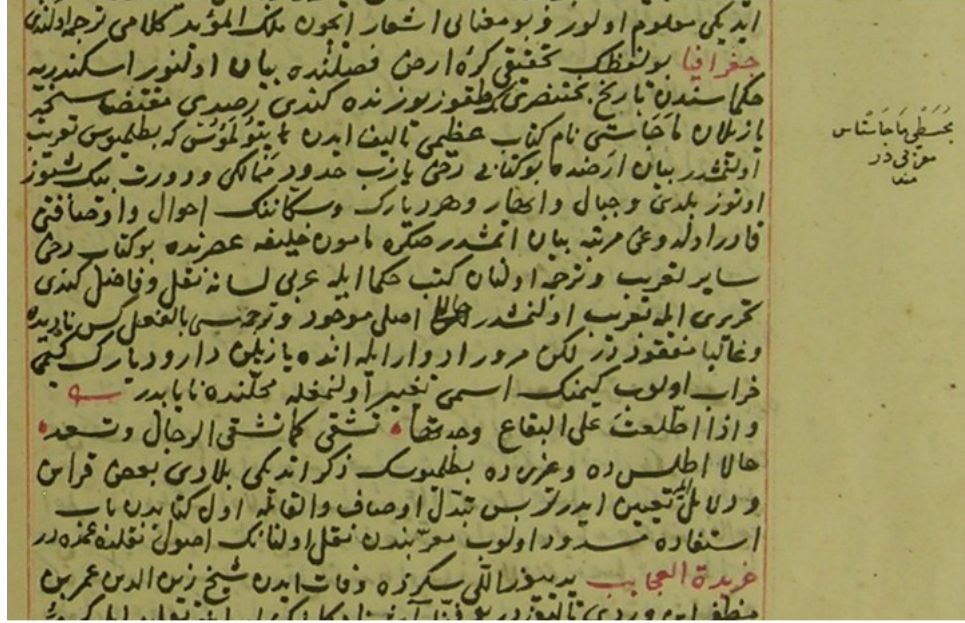

002aM/1²⁹ Ba'd-i zamân kitâb-ı mezbûra dağî zafer müyesser olup niçe fevâyidi naql ve terceme olındı.

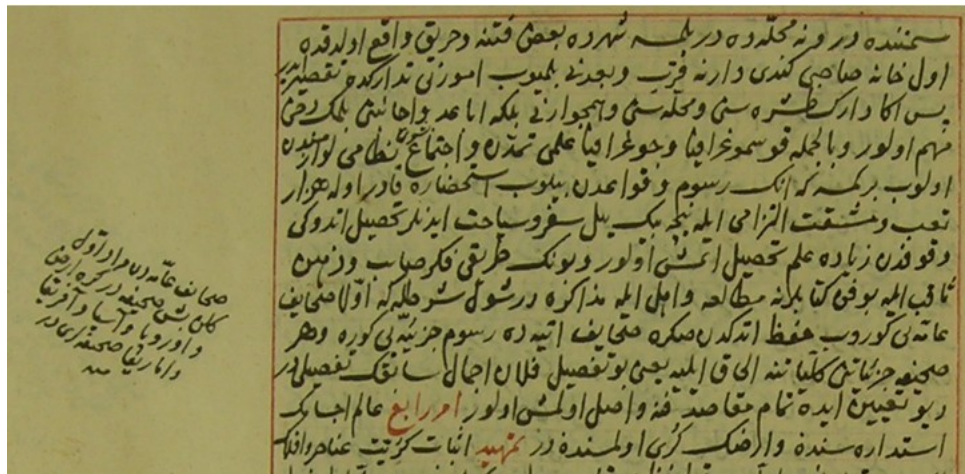
Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*'yı yazarken yaşadığı kaynak sıkıntısından dolayı telifine ara verir. Zira daha önceden görerek incelediği ve yazmayı düşündüğü Atlas Okyanusu Adaları'ndan İngiltere, Hiberniya ve İspaniya Adaları ile yeryüzünün diğer yerleşik bölgeleri hakkında içlerinde geniş bilgi olduğunu bildiği Abraham Ortelius'un *Theatrum Orbis Terrarum* ile yer yer bazı haritalarını *Cihânnümâ*'ya nakletmek üzere kopyaladığını söylediği Gerard Mercator'un *Atlas Macor* adlı kitaplarına ulaşip bunları tercüme etmek için bekler. Kendisinde Ortelius'un adı geçen kitabının mevcut olduğunu bildiği Kara Çelebi-zâde Maḥmūd Efendi'nin vefatı üzerine terekesinden söz konusu kitabı tahsil etmek için beklerken Mercator'un vefatıyla yarım kalan *Atlas Macor* adlı kitabının daha sonra hemşerisi Jodocus Hondius tarafından kısaltılmış ve bir nevi edite edilmiş versiyonu *Atlas Minor*'e sahip olur. Bu 'minhü' bilgisinden Kâtib Çelebi'nin bir süre sonra Ortelius'un adı geçen kitabına da sahip olduğu ve bu kitaptan da bazı faydalı bilgileri tercüme ederek istifade ettiği öğrenilmektedir.

²⁸ Mutlu, "Cihânnümâ Topkapı-Revan 1624 Nüshası [İnceleme-Metin-Sözlük]", 519-1010.

²⁹ Eğik çizgiden önceki kısım, 'minhü' bilgilerinin hangi varakta bulunduklarına; eğik çizgiden sonraki kısım ise, metindeki kaçınıcı 'minhü' bilgisi olduklarına işaret eder. 'M' (=Minhü) kısaltması ise, dipnot mantığıyla yazılan 'minhü' bilgilerinin bulundukları varaklardaki ana metinden ayırt edilebilmeleri için kullanılmıştır.

Görsel 2Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 003bM/2**003bM/2** Macestî, macastas mu'arrebidür.

Kâtib Çelebi, bu 'minhü' bilgisiyle okuyucusuna orijinal ismi, Yunanca *Mathematike Syntaxis* olan, daha sonra *Megale Syntaxis* olarak anılan ve Yunancada 'en büyük' anlamına gelen 'megiste' kelimesine 8. yüzyılın sonları ile 9. yüzyılın başlarında 'el-' harf-i tarifi eklenerek Arapçaya *el-Macestî* yahut *el-Mecistî*, 12. yüzyılın son yarısında da Arapçadan Latinceye yapılan tercümelerle *Almagest* şeklinde çevrilen Baṭlamyūs'un (Claudius Ptolemaios-doğ. M. S. 100-öl. M. S. 170) matematiksel astronomi ile ilgili ünlü eserinin ismi hakkında etimolojik bilgi vermektedir. Ancak Kâtib Çelebi, 'megiste' kelimesini Osmanlı Türkçesine 'macastas' şeklinde tercüme ettiği için kastettiği Yunanca kelime, yine 'çok büyük', 'en mükemmel' anlam-larına gelen 'megistos' kelimesi olmalıdır. Müteferrika, bu 'minhü' bilgisini Farsça *ki* ilgi zamiri ile ek bilgi verircesine ana metne ilhak etmiştir. *Cihânnümâ*'da "... Macastî nâm kitâb-ı 'azîmi te'lîf eden ..." şeklinde olan ana metni, "... Macestî nâm kitâb-ı 'azîmi *ki* meyiştî mu'arrebidür te'lîf eden ..." şekline getirmiştir.³⁰

Görsel 3Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 005aM/4

³⁰Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, ilâvelerle nşr. İbrâhim Müteferrika (İstanbul, 1145), 13.

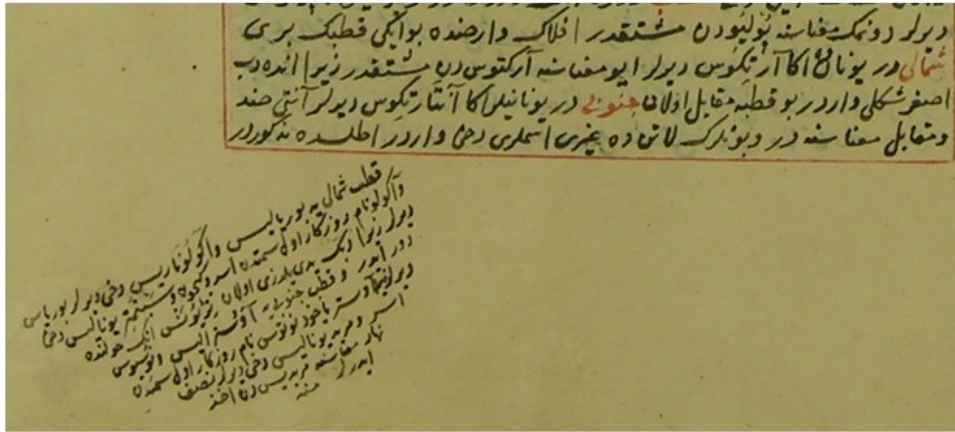
005aM/4 Şahâ'if-i 'âmmeden murâd, evvel gelen beş şahîfedür. Küre-i arz ve Avrupa ve Âsiyâ ve Afrikâ ve Amariķa şahîfeleridür.

Müteferrika, bu 'minhü' bilgisini ana metinde ilgili gördüğü yere ve bağlacı ile ilhak edip 'minhü' bilgisinde birinci cümlede geçen 'şahîfedür' kelimesini 'resmdür' şeklinde değiştirmiştir. Müteferrika; görünen o ki Kâtib Çelebi'nin ikinci cümlesini konuşma dilinin rahatlığından/basitliğinden çıkarıp yazılı dile daha uygun hâle getirmeye çalışmış ve birinci cümlede geçen beş 'şahîfe'yi/'resm'i' açıklayan ikinci cümleye 'biri', 'u mā', 'ikinci', 'üçüncü', 'dördüncü', 'beşinci' kelimelerini ekleyerek onu düzenlemiştir. *Cihânnümâ*'da "... Şol şartla ki evvelâ şahâyif-i (9) 'âmmeyi' görüp hıfz êtdükden şöıra şahâyif-i âtiyede rüsüm-ı cüz'ıyyeyi göre ve her (10) şahîfe cüz'ıyyâtını külliyyâtına ilhâk eyleye. Ya'nî "Bu tafşıl, filân icmâl-i sâbıkuñ tafşilidür." (11) déyü ta'yîn éde, tamâm-ı maķâsıd-ı fenne vâşıl olmış olur." **Emr-i râbi**" şeklinde olan ana metni, "... Şol şartla ki evvelâ şahâyif-i (9) 'âmmeyi' görüp hıfz êtdükden şöıra şahâyif-i âtiyede rüsüm-ı cüz'ıyyeyi göre ve her (10) şahîfe cüz'ıyyâtını külliyyâtına ilhâk eyleye. Ya'nî "Bu tafşıl, filân icmâl-i sâbıkuñ tafşilidür." (11) déyü ta'yîn éde, tamâm-ı maķâsıd-ı fenne vâşıl olmış olur. Ve şahâyif-i 'âmmeden murâd, evvel gelen beş *resmdür*. Biri küre-i arz u mā ve ikinci Avrupa, üçüncü Âsiyâ, dördüncü Afrikâ, beşinci Amariķa şahîfeleridür." **Emr-i râbi**" şekline getirmiştir.³¹

006aM/5 Antesi, devâ'ir-i nişfu'n-nehâr sükkânı; Peryesi, iki tarafdan devâ'ir-i 'urüz sükkânı; Antipodas, taban tabana sâkin olanlar ve Peryesi, kuṭb altında olup zıllı eṭrâfında dönen; Enfesi, haṭṭ-ı istivâda olup zıllı iki tarafa meyl éden; Etrosi, âfâķ-ı mâ'ilede olup zıllı dâ'imâ bir cânibe düşenler. Bu cümle, elfâz-ı Latiniyyedür.

Görsel 4

Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 007aM/6

007aM/6 Kuṭb-ı Şimâliye "Boryalis" ve "Akolonaris" daḫi dërler "boryas" ve "akolo" nâm rûzgâr ol semtden esdügi-y-çün ve "Sebtemtirionalis" daḫi dërler. Zîrâ Dübb'üñ yedi yıldızı olan "Tiryones" anuñ ḫavlinde devr éder. Ve Kuṭb-ı Cenûbiye "Avustralis" ve "Nosiyus" dërler. "Avuster", yâḫûd "notus" nâm rûzgâr ol semtden eser ve "Meridiyonalis" daḫi dërler "nişf-ı nehâr" ma'nâsına "meridis"den aḫz éderler.

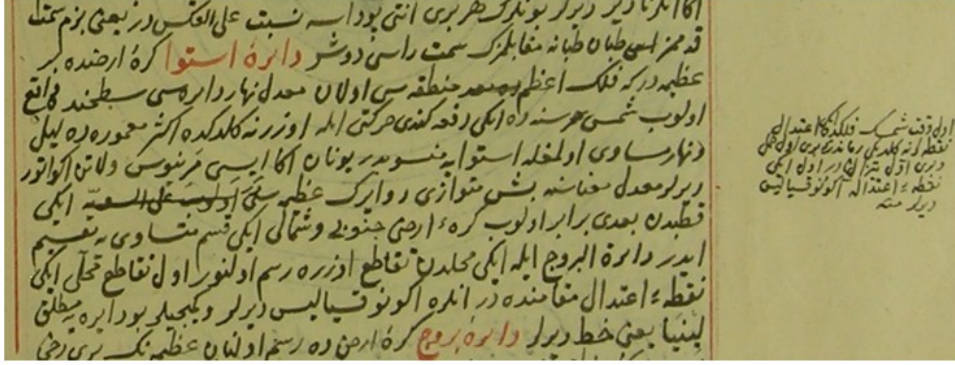
Müteferrika, bu 'minhü' bilgisini Farsça *ki* ilgi zamiri ile ek bilgi verircesine ve iki kelime ekleyerek ana metne ilhak etmiştir. *Cihânnümâ*'da "(19) Ve bunlaruñ Latin'de ğayrı isimleri daḫi vardır. Aṭlas'da mezkûrdur." şeklinde olan ana metni, 'minhü' bilgisini içine alarak "(19) Ve bunlaruñ Latin'de ğayrı isimleri daḫi vardır *ki* Aṭlas'da *bu vechle* mezkûrdur: Kuṭb-ı Şimâliye "Boryaliş" ve "Akolonaris" daḫi dërler "boryaş" ve "akolo" nâm rûzgâr ol semtden esdügi-y-çün ve "Şebtemtirionaliş" daḫi dërler. Zîrâ Dübb'üñ yedi yıldızı olan "Tiriyoniş" anuñ ḫavlinde devr éder. Ve Kuṭb-ı Cenûbiye "Avuštiryalis" ve "Nosiyus" dërler. Zîrâ "Avuşter", yâḫûd "notus" nâm rûzgâr ol semtden eser ve "Meridiyonalış" daḫi dërler iştîlâḫen "cenûbî" ma'nâsına "meridiş"den aḫz

³¹ Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 17. Gökyay, yanlışlıkla bu 'minhü' bilgisinin basmadaki ana metne alınmadığını ifade etmiştir. Bkz. Gökyay, "Kâtib Çelebi Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri", 67.

éderler." şekline getirmiştir.³²

Görsel 5

Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 007bM/7

007bM/7 Ol vakt, Şems'ün felekde iki i'tidâl noktalarına geldiği zamândur ki biri evvel-i Hâmel ve biri evvel-i Mîzân'dur. Ol iki nokta-i i'tidâle "akonoksyalis" dërler.

Müteferrika, bu 'minhü' bilgisini Kâtib Çelebi'nin derkenarda kastettiği kavramdan uzaklaştırıp daha öne alarak ana metne kendince uygun gördüğü bir yere ilhak etmiş, ancak bunu yaparken metnin bağlamını ve anlam bütünlüğünü sekteye uğratmış ve müellifin tanımlarının birbirine karışmasına neden olmuştur. *Cihânnümâ*'da 'dâ'ire-i istivâ'nın, yani 'ekvator dairesi'nin tarif edildiği pasajda "Yünân aña "isimerinos" ve Latin "ekvator" (27) dërler mu'addil ma'nâsına. Beş mütevâzî devâyirüñ 'azîmesidür. İki (28) kûşbdan bu'dı ber-â-ber olup küre-i arzı cenübî ve şimâlî iki kısım-ı mütesâvîye taqsîm (29) éder. Dâ'iretü'l-burûc ile iki maħallden tekâţu' üzre resm olunur. Ol tekâţu' maħalli iki (30) nokta-i i'tidâl maķâmındadır. Anlara "akonoksyalis" dërler." şeklinde olan ana metni, 'minhü' bilgisini 'dâ'ire-i istivâ'nın tarifinin devam ettiği kısmı bölerek "Yünân aña "isimerinos" ve Latin "ekvator" (27) dërler mu'addil ma'nâsına. Ol vakt, Şems'ün felekde iki i'tidâl noktalarına geldiği zamândur ki biri evvel-i Hâmel ve biri evvel-i Mîzân'dur. Ve ol iki nokta-i i'tidâle "akonoksyalis" dërler. <Pes>[Beş] mütevâzî devâyirüñ 'azîmesidür. İki (28) kûşbdan bu'dı ber-â-ber olup küre-i arzı cenübî ve şimâlî iki kısım-ı mütesâvîye taqsîm (29) éder. Dâ'iretü'l-burûc ile iki maħallden tekâţu' üzre resm olunur. Ol tekâţu' maħalli iki (30) nokta-i i'tidâl maķâmındadır. Anlara "akonoksyalis" dërler." şekline getirmiştir.³³ Hâlbuki Kâtib Çelebi, bu 'minhü' notuyla iki nokta-i i'tidâle "akonoksyalis" denmesinin yanı sıra "akonoksyalis" teriminin aynı zamanda 'ekinoks'un gerçekleştiği tarihlere/vakitlere (evvel-i Hâmel=19-21 Mart İlkbahar Ekinoksu ve evvel-i Mîzân=20-24 Eylül Sonbahar Ekinoksu) de işaret ettiğini ifade ederek okuyucusuna konuyla ilgili ekstra bilgi vermeye çalışmaktadır.

008aM/8 Kuy, vâv ma'nâsına 'atf içündür.

Kâtib Çelebi, bu 'minhü' bilgisine okuyucusuna bağladığı iki kelimeli bir yapıda ikinci kelimenin sonuna gelerek kullanılan ve 've' anlamında bir bağlaç olan Latince 'que' kelimesi hakkında bilgi vermektedir. Matbu metnin dezavantajlarından biri de *Cihânnümâ*'daki çoğu Yunanca, Latince ve İtalyanca kelime ile özel adların yazımlarındaki yanlışlıklardır. Örneğin; bu 'minhü' bilgisindeki 'kuy' kelimesi, matbu metinden 'küh' olarak okunmaktadır.³⁴

008aM/9 Latin'de Aryes Hâmel, Taurus Şevr, Cemini Cevzâ, Kanser Sereţân, Liyo Esed, Virgo Sünbüle, Libra Mîzân, Aşkorpiyus 'Akreb, Arsitennes Kavs ki Sacitaryus daħi dërler. Kaper Cedy, Anfora Delv ki Kavaryus daħi dërler. Pises Hût isimleridür.

³²Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 48.

³³Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 49. Müteferrika'nın 'minhü' bilgisini sonrasına eklediği cümlede 'minhü' bilgisinde geçen 'ol vakt' ifadesindeki 'ol' sıfatının meydana getirdiği gönderime karşılık gelen, yani 'ol vakt' ifadesindeki 'ol' sıfatının bıraktığı boşluğun içini doldurabilecek olan herhangi bir eski bilginin olmaması, aslında 'minhü' bilgisini yanlış yere ilhak ettiğinin en büyük göstergesidir.

³⁴Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 49-50.

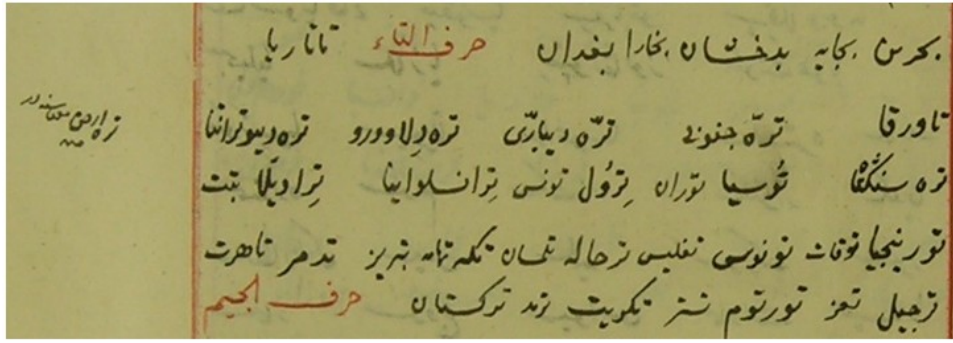
Kâtib Çelebi, bu 'minhü' bilgisiyle okuyucusuna Latince olan burç isimlerinin karşılıklarını vermektedir. **Aryes** (Lat. Aries)=Hamel=Koç burcu, **Taurus** (Lat. Taurus)=Şevr=Boğa burcu, **Cemini** (Lat. Gemini)=Cevzâ=İkizler burcu, **Kanser** (Lat. Cancer)=Sereṭān=Yengeç burcu, **Liyo** (Lat. Leo)=Esed=Aslan burcu, **Virgo** (Lat. Virgo)=Sünbüle=Başak burcu, **Libra** (Lat. Libra)=Mizān=Terazi burcu, **Aşkorpiyus** (Lat. Scorpius)=Aḳreb=Akrep burcu, **Arsitennes** (Lat. Arcitenens)=**Sacitaryus** (Lat. Sagittarius)=Ḳavs=Yay burcu, **Ḳaper** (Lat. Caper/Capricorn)=Cedy=Oğlak burcu, **Anfora** (Lat. Amphora)=**Ḳavaryus** (Lat. Aquarius)=Delv=Kova burcu, **Pises** (Lat. Pisces)=Ḥūt=Balık burcu. Müteferrika, bu 'minhü' bilgisini ana metne dâhil etmiştir. Fakat burç isimlerinin yazımı, ciddi anlamda hatalıdır. Sin harfi olması gereken çoğu ses, her nedense şin harfi ile yazılmıştır.³⁵

012bM/17 İstadyum, 'öşr-i mîl-i İslâmîdür.

Müellif, bazı 'minhü' bilgilerinde Batılı kaynaklardan tercüme ettiği bazı kavram ya da terimleri, kendi kültüründeki kavram ya da terimlerle bağdaştırarak okuyucusuna anlama kolaylığı sağlamaktadır. Metinde başka yerlerde de istadyumu, adım hesabına çevirerek okuyucusuna sunmaktadır. Adım hesabına göre her yüz yirmi beş adım, bir istadyumdur. **İstadyum** (Lat. Stadium) da yaklaşık olarak 185 metreye denk olan eski bir Roma ölçü birimidir.

Görsel 6

Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 017aM/22

017aM/22 Terra, "arż" ma'nâsınadır.

Kâtib Çelebi, bu 'minhü' bilgisinde okuyucularına yazdıklarını yadırgamamaları için Latince 'yer' anlamına gelen 'terra' kelimesini tarif etmektedir.

021bM/24 Aḳdeñiz'üñ daḥi adaları vâfir olmağıla Arkipel dërler.

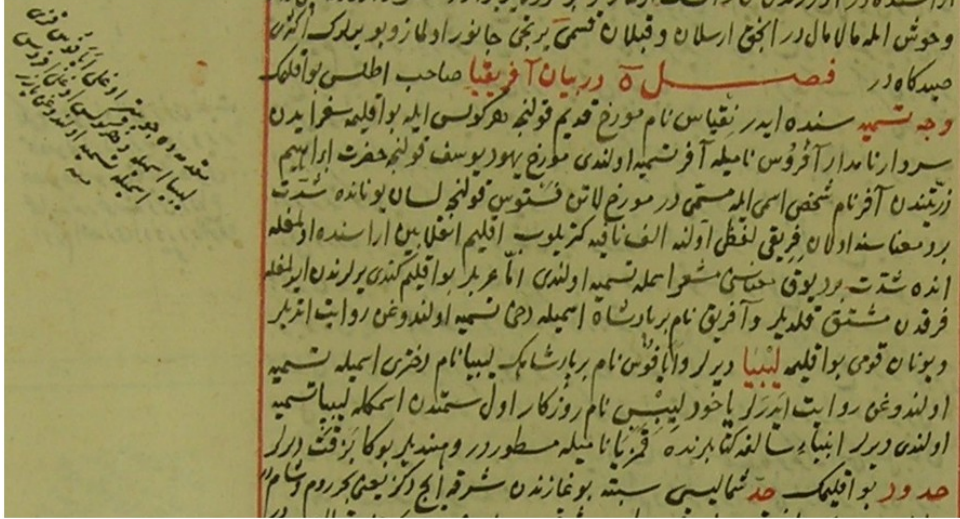
024bM/25 Burûc-ı mâ'iyye; Sereṭān, 'Aḳreb, Ḥūt'dur.

025bM/26 Eğriboz, Obaya ve Orbiyus yazılmışdır.

031aM/27 Mezbûr duḥter ḥaḳḳında Yûnân arasında ḳaşıdeler nazm olınup ḥikâyeler bağlanmışdır. Ve ḥükemâ Cupitir'i âteş ile te'vîl éderler ve âteş müvekkelinüñ heykeli idi dërler.

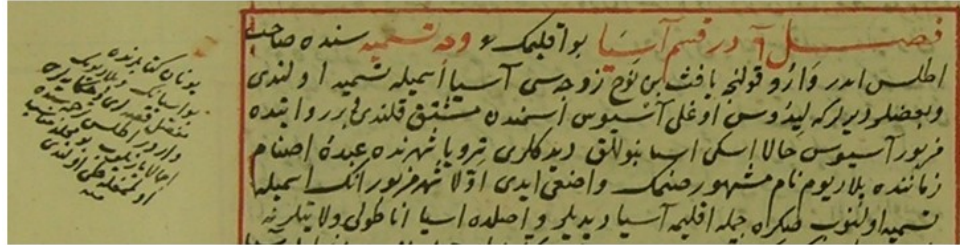
031bM/28 Obiyus, Nehr-i Etel dëdükleridür.

³⁵Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 50.

Görsel 7Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 033aM/29

033aM/29 Muqaddeme'de Cupitir oğlu Apafos kızı Libya ismiyle ve Herkülös oğlu Afros ismiyle tesmiye olunduğın yazar.

Kâtib Çelebi, ana metinde “**Faşl 5 der-beyân-ı Afrîkiyyâ** Şâhib-i Atlas bu iklîmüñ (8) **vech-i tesmiyesinde** eydür: “Niğyas nâm müverrih-i kadîm kavlince Herkülös ile bu iklîme sefer éden (9) serdâr-ı nâmdâr Afros nâmyla Afer tesmiye olındı.” şeklinde Mercator’un *Atlas Minor*’de ‘Afrîkiyyâ’ adına dair çeşitli kaynaklardan yararlanarak verdiği etimolojik bilgileri aktarırken düştüğü bu ‘minhü’ bilgisiyle *Atlas Minor*’ün aksine Philip-pus Cluverius’un *Cihânnümâ*’da *Muqaddeme* adıyla geçen kitabındaki farklı bilgilerden de okuyucusunu haberdar etmektedir.

Görsel 8Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 034aM/30

034aM/30 Yünân kitâblarında bu Āsiyâ-nuñ ve “Pladyum”uñ mufaşşal kışşaları ve hikâyeleri vardır. Atlas Tercemesi’nde icmâlen yazılıp bu maħalle münāsib olmamağıla tayı olındı.

Kâtib Çelebi, zaman zaman *Atlas Tercemesi* dediği *Levâmi’u’n-Nûr* adlı eserinde Mercator’un *Atlas Minor*’ünü direkt tercüme ederken *Cihânnümâ*’da özgün ve seçici olmaya çalışarak, ayrıca kendi kültür muhitine uymayan ya da yabancı olan teferruatları, bu ‘minhü’ bilgisinde görüldüğü gibi çoğu zaman çeşitli açıklamalarda bulunarak aktarmaktan vazgeçmiştir. Örneğin; **vr. [003a]**’da şu açıklamayı yapar: “Ve bundan şoñra Levâmi’u’n-Nûr fuşûlunda olan umûr, maħallî geldükçe cemî’an (4) nakl u îrâd olınup nakle şâlih olmayan bilâd-ı küffâr ahvâli yerinde kalmağıla ta’n (5) u teşnî-i süfehâya bir miqdâr hıffet gelür.” Bu sözlerinden açıkça anlaşıldığı üzere Kâtib Çelebi, başkalarının eleştirilerine hedef olmaktan da endişe duymaktadır.

035aM/31 Ya’nî Fenike.

035bM/32 KOLON, mezbûruñ kabîlesi ve ocağı lağabıdır.

Kâtib Çelebi, bu ‘minhü’ bilgisinde Atlantik Okyanusu’na yaptığı toplam dört seferi tamamlayarak coğrafi keşifleri başlatan ve Amerika’nın kolonizasyonunun yolunu açan Cenevizli kâşif ve denizci Kristof Kolomb’u (Christophorus Columbus-doğ. 1451-öl. 1506) okuyucusuna daha yakından tanıtmaktadır.

040aM/33 Medâr-ı kuṭb-ı burûca “Sirkulus Artikus” dërler. “Sirkulus” dâ'ire ma'nâsına.

040bM/34 Mezbûr balık, deryâda ağzından bir gönder boyı yukarı şu serper büyük hayvândur.

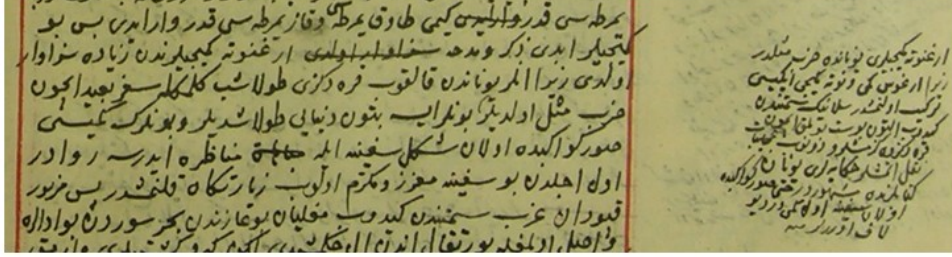
041bM/35 Naşo, Felemenk beglerinden bir kimsedür. Boğaz aña mensûbdur.

042aM/36 Arğanota, selefde altmış nefer kimseler olup bir cezîrede altun post vardır dëyü deryâya çıkup bir zamân sefer êtmişler. Yûnân arasında bunların kışşası iştihâr bulup ba'îd sefere ḍarb-ı meşel oldu.

045aM/37 Aḳademiya dëyü mecma'-ı 'ulemâya dërler, medrese gibi. Lâkin teb'ası olmaḳ lâzım degüldür.

Görsel 9

Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 048bM/38

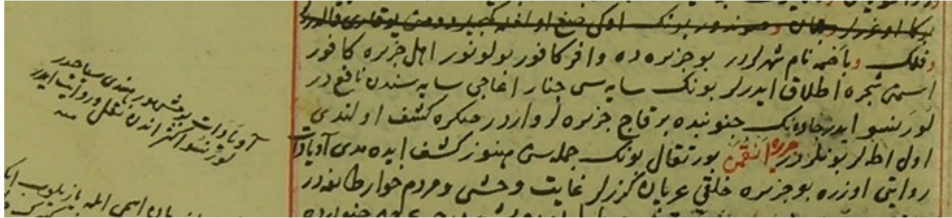

048bM/38 Arğanota Gemicileri, Yûnân'da ḍarb-ı meşeldür. Zîrâ “argos” gemi ve “nota” gemici, ikisi terkîb olınmışdır. Selânik semtinden gidüp altun post bulmaḳ için Ḳaradeñiz'de gezmişler ve dönüp ‘acâyibât naḳl êtmişler. Hikâyeleri, Yûnân kitâblarında meşhûrdur. Ḥattâ “Şuver-i kevâkibde olan sefîne, ol gemidür.” dëyü lâf ururlar.

Kâtib Çelebi, bu ‘minhü’ bilgisinde ana metinde sadece ismen zikrederek kısaca değindiği Arğanota Gemicileri’ni okuyucularının bilemeyeceğini düşünerek tarihî bir anekdotu anlatmak suretiyle onlara daha yakından tanıtmakta, böylece ana metinde geçen bilgilerin arkasını doldurarak okuyucularının zihninde herhangi bir soru işaretinin kalmamasına özen göstermektedir.

Görsel 10

Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 051aM/39

051aM/39 Avyadat, bir meşhûr Hindî seyyâhdur. Lorenzo, ekşer andan naḳl u rivâyet éder.

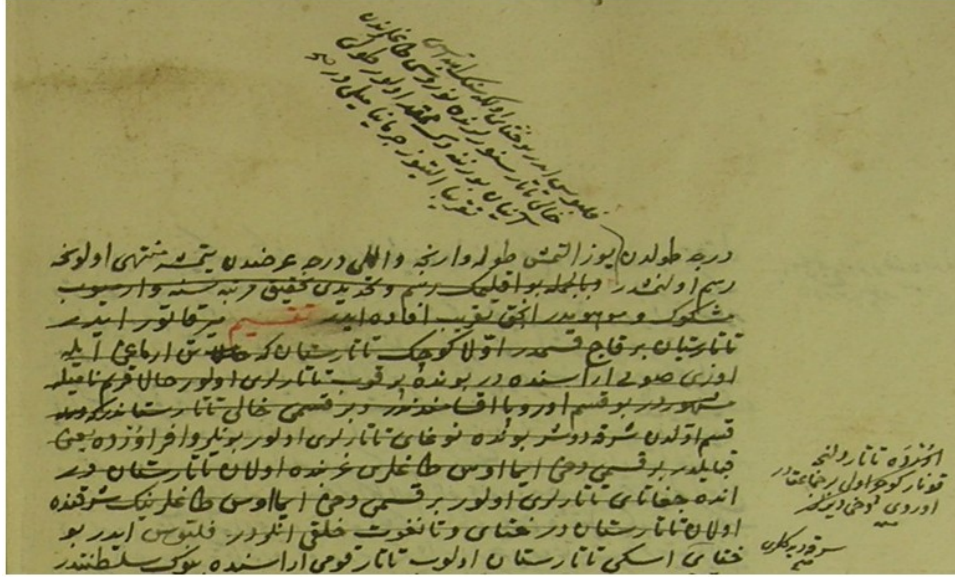
Kâtib Çelebi, zaman zaman kullandığı ana kaynaklarının kaynakları hakkında da okuyucularına bilgi verebilmektedir. Bu ‘minhü’ bilgisinde Kâtib Çelebi, kitabından alıntılar yaptığı Lorenzo d’Anania’nın da kendi kitabında çoğu zaman kaynak olarak kullanıp kendisinden nakiller ve rivayetler yaptığı **Avyadat** (Auiadat) adlı Hintli seyyah hakkında okuyucularına bilgi vermektedir.

051bM/40 Korsanazus, bir cânibden ḳaraya muttaşıl cezîre dêmekdür.

052bM/41 Türk, buña rağbet édüp yérler. Anlardan ğayrı âfyûn yér tâ'ife yokdur dëyü yazar.

Görsel 11

Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, **vr. 061b**'de iptal edilen 'minhü' bilgisi

vr. 061b'de iptal ettiği yedinci ve sekizinci satırlara³⁶ ait olarak düştüğü 'minhü' notunu her ne kadar iptal etmiş olsa da burada özellikle de harekeleyerek gösterdiği 'orda' kelimesini şöyle açıklamıştır: "Orda, Tatar dilince konar göçer evli bir cemâ'atdür. Ordı daîhî dërler."

Kâtib Çelebi, ana metinde iptal ettiği bu satırlardaki kaynağı Mercator'un *Atlas Minor*'ünden vazgeçip ileride Lorenzo d'Anania'nın *L'universale Fabrica del Mondo* adlı kitabını kaynak olarak kullanmayı tercih ederek buradaki bilgileri tekrar anlatacağı ve 'orda' kelimesini buradaki anlamıyla tekrar kullanacağı hâlde, bu 'minhü' bilgisine tekrardan yer vermeyecektir. Hâlbuki bu 'minhü' notunda geçen 'orda' kelimesi, metinde aynı zamanda askerlik terimi olarak da kullanılmış olan 'ordu' kelimesiyle eş yazımlı olduğundan bu 'minhü' notundaki bilgiler, tarafımızdan hazırlanan sözlük için eş yazımlı iki sözcüğü anlamsal olarak ayırt edebilmede eşsiz bir yol gösterici ve bir dilci açısından oldukça önemli veriler olmuştur.

068bM/44 Polisanço daîhî dërler.

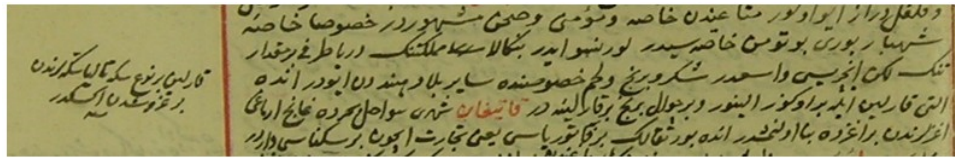
068bM/45 Ba'zî kütübde, "Devri beş Cermanya mîlidür." déyü yazar.

071aM/46 Tenzo-yı Hıtâyî olmağ vardır.

071bM/47 Lorenzo kıavlince Hind'üñ şimâli Şâbirkan ülkesidür.

Görsel 12

Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 075aM/51

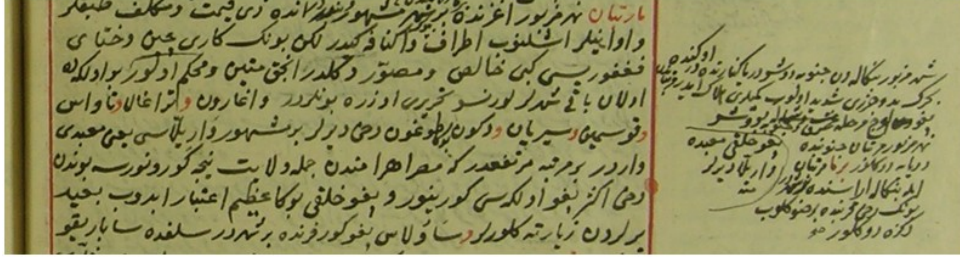

075aM/51 Qarlin bir nev' sikke, Talya sikkelerinden. Bir guruhdan eksükdür.

Kâtib Çelebi, bu 'minhü' notundaki **Qarlin** (Carlin) adlı para birimi ile ilgili bilgileri, Lorenzo d'Anania'nın İtalyanca kitabından tercüme etmiştir. Bu para birimine yabancı olan okuyucularına bu para birimini tarif etmektedir.

075aM/52 Dibanagun, "tahtānī" ma'nāsına. Hind'üñ sayir deryāsına nisbet semt-i şimâle girmiştir.

³⁶İptal edilen satırlarda 'orda' kelimesinin 'kabâylî' yani, 'kabileler' anlamına geldiğine de değinmektedir.

Görsel 13Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 075bM/53**075bM/53** Pegü halkı ma'bede "varilla" dërler.

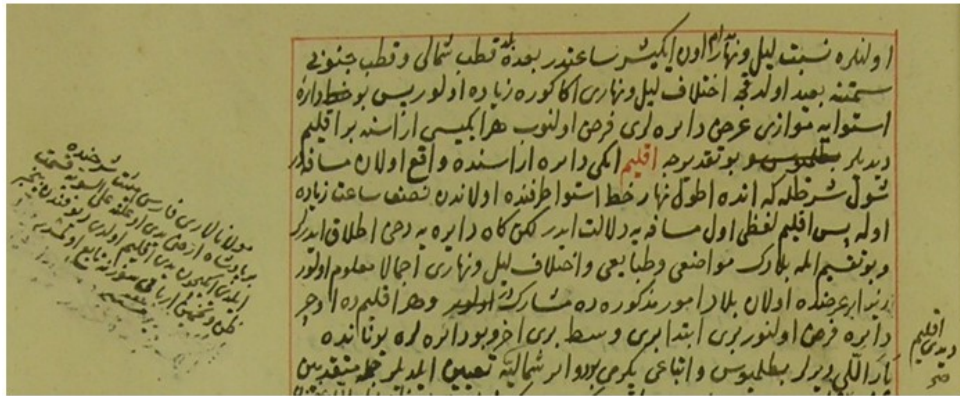
Bu 'minhü' notunda Kâtib Çelebi, anlattığı bilgileri Lorenzo d'Anania'nın kitabından tercüme etmiştir. Ancak, 'varilla' kelimesi, ana metinde hem mabet=**varilla** (varella) olarak hem de özel bir yer adı=**Varilla** (Varella) olarak geçmektedir. Kâtib Çelebi'nin bu 'minhü' notundaki bilgiler, işlevsel olarak sıradan bir kelime ile bir özel adın tarafımızdan hazırlanan sözlük-dizine doğru bir şekilde alınmasını temin etmiştir.

084aM/56 Latin kitâblarında Solinus mübâlağacı olmağıla meşhûrdur.**141bM/82** İmavus, "karlı taş" ma'nâsına. Antonyus aña Belciyan tesmiye éder.**142aM/83** Volğa, Nehr-i Etel'dür.

142bM/84 Ol semtlerde ba'zı yërde ba'zı menâfiz vardır ki gâhî anlardan 'azîm şedîd rûzgâr çıkup ağaçları kal' éder ve at üzerinde olan âhen-püş 'askeri hevâya kıldurur.

3.2. Doğu Dünyasını ve Kültürünü İlgilendiren 'Minhü' Bilgileri

004aM/3 'Âlî, Künhü'l-Aḥbâr evvelinde Nüzhetü'l-Müştak'ı İdrîs Peyğamber'e nisbet édüp ḥabṭ-ı fâhiş eyledi. Muşannif yedi yüz târîḫi ricâlındendür.

Görsel 14Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 009aM/10

009aM/10 Mevlânâ Lārî, Fârsî Hey'et Şerḫi'nde "Bir pâdişâh arzı yedi oğlına 'ale's-seviyye kısmet eyledi. Anuñ-içün yedi iklîm oldu." déyü fennden bî-ḥaber zann u taḥmîn erbâbı sözine tâbî' olmışdur.

Kâtib Çelebi, bu 'minhü' bilgisinde diğer bazı 'minhü' bilgilerinde de görülebildiği gibi doğrudan kullandığı ya da kullanmadığı kaynaklara atıfta bulunarak onları eleştirebilmektedir. Bu eleştiriler, Kâtib Çelebi'nin zihniyetini ve bakış açısını göstermeleri açısından oldukça önemlidir.

010aM/11 İklîm-i evvelüñ mebd'e-i olan evvelki dâ'ire dört derece, on sekiz daқиқа 'arزدan farz olınmışdur ki anda aṭvel nehâr on beş daқиқа tefâvüt éder.

Müteferrika, bu 'minhü' bilgisini ana metinde bir kelimeyi değiştirip iki kelime ekleyerek ana metne ilhak etmiştir. *Cihânnümâ*'da "Pes her iklîmüñ 'arзі (35) ve aṭvel nehârı ve mesâfesi beyânı içün bu cedvel vaz' olındı. Tâ ki sühûletle (36) vaḫt-i ḥâcetde ma'lûm ola. Cedvel-i evvel, 'aded-i eḳâlîmdür. Cedvel-i şânîde devâ'ir-i mütevâziye (37) 'adedi, şâlişde aṭvel nehâr, râbî'de 'arz, ḥâmisde mesâfe 'adedi yazılmışdur. (38) Derece ve deḳâyıḳa daḫi işâret olınmışdur. [010a] [Cedvel-i Eḳâlîm] [010b] (1) Emr-i tâsî:" şeklinde olan ana

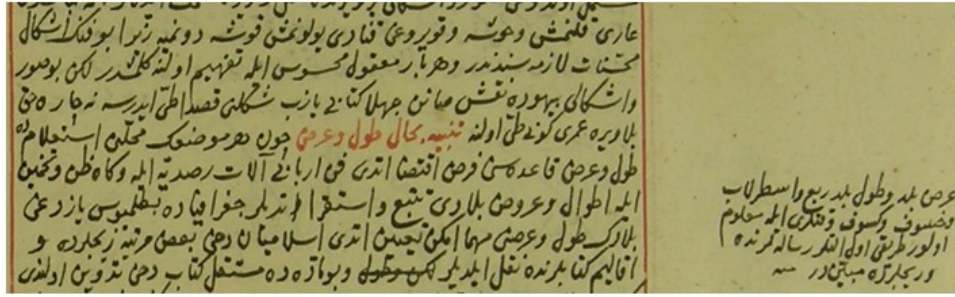
metni, 'minhü' bilgisini içine alarak "Pes her iklîmüñ 'arżı (35) ve aţvel nehârı ve mesâfesi beyânı içün bir cedvel vaz' olındı. Tâ ki sühûletle (36) vaqt-i hâcetde ma'lûm ola. Cedvel-i evvel, 'aded-i eķâlîmdür. Cedvel-i şânîde devâ'ir-i mütevâziye (37) 'adedi, şâlîşde aţvel nehâr, râbî'de 'arż, hâmisde mesâfe 'adedi yazılmışdır. (38) Derece ve deķâyıķa daķı işâret olınmışdır. Ve cedvelde iklîm-i evvelüñ mebd'e-i olan evvelki dâ'ire dört derece, on sekiz daķıķa 'arżdan farż olınmışdır ki anda aţvel nehâr on beş daķıķa tefâvüt éder. [010a] [Cedvel-i Eķâlîm] [010b] (1) Emr-i tāsî:" şekline getirmiştir.³⁷

010bM/12 İspanya ortasında Tuleyţula semtlerinde daķı rakķaş toĝrı noķta-i şimâle teveccüh édüp ĝayrı yerlerde bir miķdâr münharif tûrur. Ve bu ĝeçe âlet-i raşadiyye ile tecrîbe olınmışdır.

Bu 'minhü' bilgisinden Kâtib Çelebi'nin anlattıĝı bu durumu rasat, yani gözlem âletlerini kullanarak bizzat tecrübe ettiĝi anlaşılmaktadır. 'Minhü' bilgilerinde müellifin zaman zaman deneyim ve gözlemlerine de yer verdiĝi görülmektedir.

Görsel 15

Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 011bM/13

011bM/13 'Arż-ı beled ve tûl-ı beled, rub' ve usturlâb ve ĥusûf u kûsûf vaķtleri ile ma'lûm olur. Tarıķı ol âletler risâlelerinde ve zîclerde mübeyyendür.

Müteferrika, bu 'minhü' bilgisini bir ve baĝlacı atıp ki ilgi zamiri ekleyerek ve devamında Kâtib Çelebi'nin müellif müsveddesinde olmayan bir iç içe birleşik cümle ilâve ederek ana metne ilhak etmiştir. *Cihânnümâ*'da "Çün her mevzî'üñ maĥallini isti'lâmda (15) tûl u 'arż kâ'idelerini farż iķtizâ étdi, fenn erbâbı âlât-ı raşadiyye ile ve ĝâh zann u taĥmîn (16) ile etvâl u 'urûz-ı bilâdı tetebbu' u istiķrâ étdiler. Cuĝrâfiyyâ'da Baţlamyûs yazduĝı" şeklinde olan ana metni, 'minhü' bilgisini içine alarak "Çün her mevzî'üñ maĥallini isti'lâmda (15) tûl u 'arż kâ'idelerini farż iķtizâ étdi, fenn erbâbı âlât-ı raşadiyye ile ve ĝâh zann u taĥmîn (16) ile etvâl u 'urûz-ı bilâdı tetebbu' u istiķrâ étdiler. 'Arż-ı beled ve tûl-ı beled, rub' ve usturlâb ve ĥusûf kûsûf vaķtleri ile ma'lûm olur ki tarıķı ol âletler risâlelerinde ve zîclerde mübeyyendür. Ve bu bâbda "Taķrîb-i fâ'idesi, taĥķîķ-i fâ'idesi maķâmına ķâ'imdür." déyü 'uķalâ remz ü işâret étmişlerdür. Cuĝrâfiyyâ'da Baţlamyûs yazduĝı" şekline getirmiştir.³⁸

011bM/14 Cümleden ekşer küre ve cuĝrâfiyyâ, şehrümüz olan Koştantınya'yı kırk üç, kırk beş 'arżında yazarlar. Lâkin taķrîben kırk bir derece olduĝı âlât-ı raşadiyye delâleti ile şâbitdür.

012aM/15 Ĥaţve, zirâ'-ı ĥayyâţ miķdârı taķdîr olunur.

Müteferrika, bu 'minhü' bilgisini Farsça ki ilgi zamiri ile ek bilgi verircesine ana metne ilhak etmiştir. *Cihânnümâ*'da "Muķaddeme'de mezkûrdur ki (2) Românîler arzuñ mesâfesini ĥaţve ile mesâĥa édüp biñ adım yere ..." şeklinde olan ana metni, 'minhü' bilgisini içine alarak "Muķaddeme'de mezkûrdur ki (2) Românîler arzuñ mesâfesini ĥaţve ile ki ĥaţve, zirâ'-ı ĥayyâţ miķdârı taķdîr olunur mesâĥa édüp biñ adım yere ..." şekline getirmiştir.³⁹

012bM/16 Her adım dörder ķadem ve her ķadem on altışar parmaķdır.

³⁷Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 53.

³⁸Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 55-56.

³⁹Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 56.

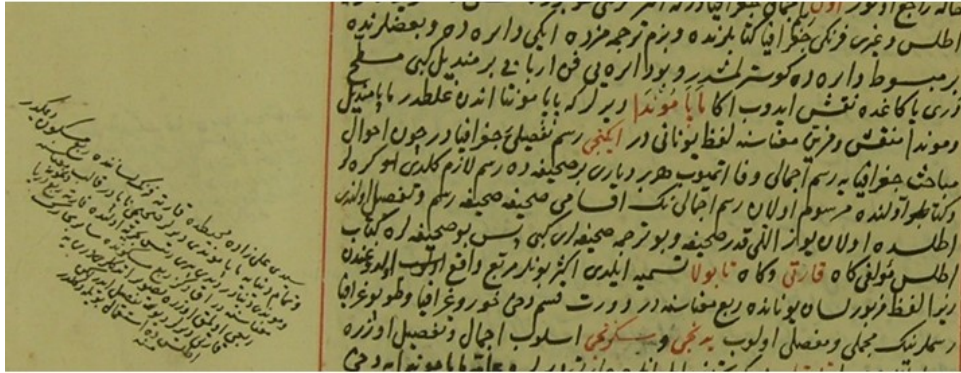
Müteferrika, bu 'minhü' bilgisini önce ana metinde geçen 'adım' kelimesinden hemen sonra ve bağlacıyla ana metne bağlayarak, daha sonra Farsça *ki* ilgi zamiri ile ek bilgi verircesine ve *ki* ilgi zamirinden sonra da metnin bozulan anlam bütünlüğünü nispeten özüne döndürmek için iki kelime ekleyerek ana metne ilhak etmiştir. *Cihânnümâ*'da "Muḳaddeme ve Aṭlas'da mezkûr (2) olduğu üzere bir ḡradus, ya'nî **bir derece** mesâfesi altmış biñ adım ve dört yüz (3) seksen istadyum" şeklinde olan ana metni, 'minhü' bilgisini içine alarak "Muḳaddeme ve Aṭlas'da mezkûr (2) olduğu üzere bir ḡradus, ya'nî **bir derece** mesâfesi altmış biñ adım ve her adım dörder ḳadem ve her ḳadem on altışar parmaḳdur *ki bir derece* dört yüz (3) seksen istadyum" şekline getirmiştir.⁴⁰

012bM/18 Bu cedvelde zirâ'dan murâd, yigirmi dört parmaḳ olan zirâ'-ı yed ve zirâ'-ı ḥükemâdur. Zirâ'-ı bennâ degüldür.

Müteferrika, bu 'minhü' bilgisinin ve bir önceki istadyumla ilgili olan 17. 'minhü' bilgisinin ilgili olduğu cetvele (**[Cedvel-i Mesâfât-ı Derece ve Maḳâdîr-i Miḳyâsât]**) daha ön sayfalarda (s. 51 ile 52 arasında) yer verdiği için bu 'minhü' bilgilerini aktarmamıştır. Bu yüzden *Cihânnümâ*'da "Ve bu cümle, bu cedvelde derc olındı." şeklinde olan ifadeyi, "Ve bu cümle, *cedvel-i miḳyâsda* derc olındı." şeklinde düzenlemiştir. Ancak cetvelin bulunduğu ön sayfalarda sayfa 58'e ait olduğunu açıklamıştır.⁴¹

Görsel 16

Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 015aM/19

015aM/19 Seydî 'Alî-zâde, Muḥiṭ'te "Ḳarta, Frenk lisânında "rub'-ı meskûn" demekdür. Ve tamâm-ı dünyâya mapamondi dërler. Şaḥîḥi "napa"dur, "ḳâlîb" ve "nümüne" ma'nâsına ve "mondi" dünyâdur." dedi. Pîrî Re'îs, Baḥriyye evvelinde "Ḳarta, "rub'-ı deryâ" ma'nâsınadır. Aḳdeñiz, rub'-ı meskûnda sâ'ir biḥâruñ rub'ı olmak üzere taṣvîr étdükleri deriye "ḳarti" dërler." déyü tafşîl éder. Lâkin Aṭlas'da isti'mâli böyle degüldür.

Kâtib Çelebi, bu 'minhü' bilgisinde tercüme ile uğraştığı için tanıdığı Batılı kaynaklardaki bilgilerle kendi kültür muhitinde telif edilmiş kaynaklardaki bilgiler arasında bulunan çelişkileri dile getirmekte ve okuyucusunu bu durumdan haberdar etmektedir. Ancak Müteferrika, bu 'minhü' bilgisini basmaya almadığı için *Cihânnümâ*'yı basmadan okuyanlar, Kâtib Çelebi'nin entelektüel bilgi birikimine şüphesiz tam olarak vakıf olamayacaklardır.⁴²

015aM/20 Kaçan ibreye ḥalel gelse bir mekânda sâbit olmaz. Ol zamân mîḳnâṭîsüñ şimâl cānibinde olan gözini bir bıçaḳ ile niçe kerre urduḳda çuḳa ḥâvî gibi ḥâvlanır. İğnenüñ şimâl tarafı ucını muḥkem sürerler, şîḥḥat bulur. Ve mîḳnâṭîsi kırmızı çuḳa içinde şarımsaḳ [ve] şoğan râyîḥâsından ḥıfz éderler. Eger 'ameli bâṭıl olsa tâze keçî kanı ile yâ sirke ile muḥkem işladurlar. Kaçan zeyt sürseler ḥadîd andan kaçır, keçî kanı ile işlansa gërü cezb éder. Mücerrebdür.

Müteferrika, *Cihânnümâ*'da "Ve ibre (39) şimâle muḳâbil ḳarâr étdükde cihât-ı erba'a ve rûzgârlar bunuñla ma'lûm olur." şeklinde **vr. [015a]**'da olması gereken bu 'minhü' bilgisinin yerini değiştirip **vr. [015b]**'de "Ve

⁴⁰Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 57.

⁴¹Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 58.

⁴²Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 62.

bu cümle, hârik-i 'adeye qarib umûr-ı (24) ğaribeden idigi zâhirdür. **Emr-i şâliş 'aşer**" şeklinde devam eden ana metnin içine alarak ve biten 'minhü' bilgisinden sonra iki cümlelik bir eklemede bulunarak "Ve bu cümle, hârik-i 'adeye qarib umûr-ı (24) ğaribeden idigi zâhirdür. Kaçan ibreye halel gelse bir mekânda şâbit olmaz. Ol zamân mıkñatîsüñ şimâl cânibinde olan gözini bıçak ile niçe kerre urduķda çuķa hâvî gibi hâvlanır. İğnenüñ şimâl tarafı ucını muhkem sürerler, şıhhat bulur. Ve mıkñatîsi kırmızı çuķa içinde şarımsak ve şoğan râyihâsından hıfz éderler. Eger 'ameli bâtil olsa tâze keçi kanı ile yâ sirke ile muhkem ısladurlar. Kaçan zeyt sürseler hadîd andan kaçır, keçi kanı ile ıslansa gérü cezb éder. Mücerrebdür. *Mıkñatîs, baṭn-ı zemînde iken şimâl gözi arzuñ kuṭb-ı şimâlîsine ve cenûb gözi kuṭb-ı cenûbîsine nâzırdur. İhrâc olındukda ḳavl-i aşahḥ üzre yine bu gûne ṭavrını hıfz éder dérler.* **Emr-i şâliş 'aşer**" şekline getirmiştir.⁴³

015bM/21 Muḥîṭ mu'allimlerünñ kudemâsı biribirinden mütefâvit işbî'ına göre tokuz levḥ isti'mâl éderlerdi. Hâlâ müte'ahḥırın taḥmînen üç dört qarış bir levḥ isti'mâl éderler. Ve anlar ṭarîķa "deyre" dérler. Bunlara lâzımdur ki ṭarîķlar mevâsimin ve sefâyin yûkinüñ miķdârın ve medd ü cezr ahvâlin ve tûfânlar zamânın bile.

019bM/23 'İnde't-taḥḳîķ sebep-i ḥarâret ü bürüdet, bu'd u ḳurb-ı Şems olmayup belki muķâbele-i şu'â'-ı Şems şiddet-i ḥarârete ve inḥirâf-ı şu'â', ḥarâret ḥiffetine sebep olmak görünür. Zîrâ muķâbelede in'ikâs muzâ'af olur merâyâ-yı muḥriķada şâbit olduķı üzre.

062bM/42 Ehl-i Hıṭây kânûnı budur ki her şey ki ḥâķâna müte'allik [ola] şarı renglü şey' içine ḳonur.

066bM/43 Vüs'at-i rahmet-i ilâhiyyeye binâ'en fuķahâ'-i İslâm daḥi küffâruñ istiskâsını tecvîz eylediler.

072aM/48 Kenbâyet dëdükleridür.

Kâtib Çelebi, bu 'minhü' bilgisinde görüldüķü gibi *Cihânnümâ*'da tercüme yaptıķı için bazı yer adlarının Batılı kaynaklardaki şeklini verdikten sonra bunların İslâm coğrafya kaynaklarındaki şekillerine de yer vererek eserini kendi kültür coğrafyası için daha anlaşılır kılarak okuyucularına bilgi vermektedir. Bu 'minhü' bilgisinde İslâm coğrafya kaynaklarında **Kenbâyet** olarak geçtiķine değindiķi yer adı, ana metinde Batılı kaynaklardan tercüme ederek anlattıķı **Ḳambaya** (Cambaia)'dır.

073aM/49 Yâm, "sultân" ma'nâsınadır.⁴⁴

074bM/50 Ehl-i Bingâle ḥesâbında dört çetl bir kepende ve yigirmi kepende bir âne ve on altı âne bir rûsedür.

079bM/54 Mezbûr Firûz, Aḥlâc-ı Ğûr'dan idi. Ḥalac, anda bir nev' ṭâ'ifedür.

082aM/55 Lek, yüz biñden 'ibâretdür.

086aM/57 Yâm, "sultân" ma'nâsınadır.⁴⁵

094aM/58 Zere, Fûrs-i ḳadîmde ism-i baḥrdur.

095aM/59 Bir Ṭâlekân daḥi Ḳazvîn ḳurbında vardır.

099aM/60 Kûre, "nâḥiye" ma'nâsınadır.

Kâtib Çelebi, bu 'minhü' bilgisinde Osmanlı Türkçesinde çok kullanılmayan, dolayısıyla yerlileşmemiş bir kelime olan ve 'nahiye', 'şehir', 'kasaba' gibi anlamlara gelen Arapça **kûre** kelimesi hakkında okuyucusunu bilgilendirmektedir.

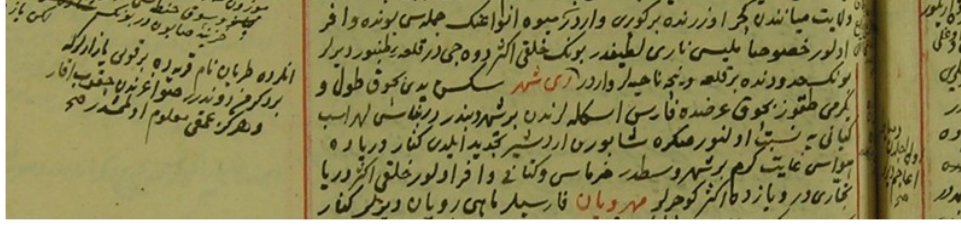
100aM/61 Ğazne ve Sicistân ülkelerinde daḥi birer Meymend vardır.

100bM/62 Eberḳûh-ı İṣfahân, bundan ğayırdur.

⁴³Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, 63. Not: **Emr-i şâliş 'aşer**, aynı zamanda Müteferrika'nın *tezvilü't-tâbi'* adlı ekinden sonra gelecektir. Bu ek, sayfa 64'ün başından başlar ve 65'in sonuna kadar devam eder. Bu yüzden *Cihânnümâ*'daki metin sırası, basmada "Emr-i şâliş 'aşer" ile 66. sayfadan devam eder. Gökyay, yanlışlıkla bu 'minhü' bilgisinin basmadaki ana metne alınmadıķını ifade etmiştir. Bkz. Gökyay, "Kâtip Çelebi Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri", 68.

⁴⁴Müellif, bu 'minhü' notunu başka bir yerde daha, **vr. 086a** 57. 'minhü' notunda da tekrar edecektir.

⁴⁵Krş. **vr. 073a** 'minhü' 49.

Görsel 17Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 102aM/63**102aM/63** Hırāsān'da olan Rey bu degüldür.

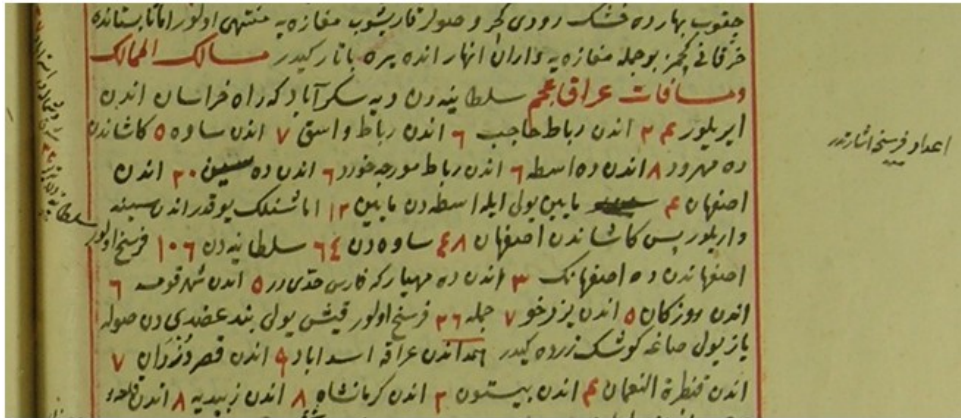
Bu 'minhü' notu, Müteferrika neşrine alınmamıştır. Hem Müteferrika neşrine alınmadığı için hem de derkenarın sağ tarafında cilt içine sıkıştığı için dikkatsiz bir okuyucunun gözünden kaçabilme ve dolayısıyla metinden bilgi kayıplarının yaşanabilme ihtimali oldukça yüksektir.

111aM/64 Azrebicān'da bir Rūdbār daği vardır. Buña Rūdbār-ı Kāzvin dērler.**111bM/65** Bir Tālķān daği Hırāsān'da vardu[r]. Buña Tālķān-ı Kāzvin dērler.

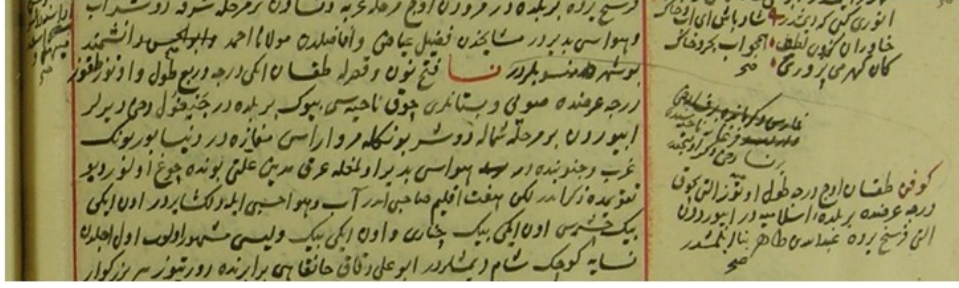
Bu 'minhü' notu, ana metinde geçen ve 'lām harfinin sūkūnu' ile okunması gerektiği harfî harekeleme ile bildirilen Kāzvin'deki Tālķān adlı yer adı için yazılmıştır. Müellif, ayrıca **vr. 095a**'daki 59. 'minhü' notunda da ana metinde söz konusu ettiği Hırāsān'daki Tālķān şehri dışında Kāzvin'de de Tālķān adlı bir yer adının bulunduğu işaret etmektedir. Açıkça anlaşılacağı üzere müellif, işlevsel olarak bu eş yazımlı iki farklı yer adının birbirine karışmasını önleme konusunda okuyucusunu uyarmak için bu 'minhü' bilgisini düşmüştür.

112aM/66 Cūrcān'la İstir-ābād arasında bir Cerbādiķān daği vardır.**112aM/67** Sicistān'da bir Ferāh daği vardır.**114aM/68** Sultāniyye semtinde bir tağ vardır. Allāhuekber Tağı dērler.

Kâtib Çelebi, bu 'minhü' bilgisini işlevsel olarak ana metinde geçen Allāhuekber-i Sultāniyye tamlamasındaki Allāhuekber kelimesini okuyucusuna anlaşılır kılmak ve bunun bir dağ ismi olduğunu belirtmek için düşmüştür.

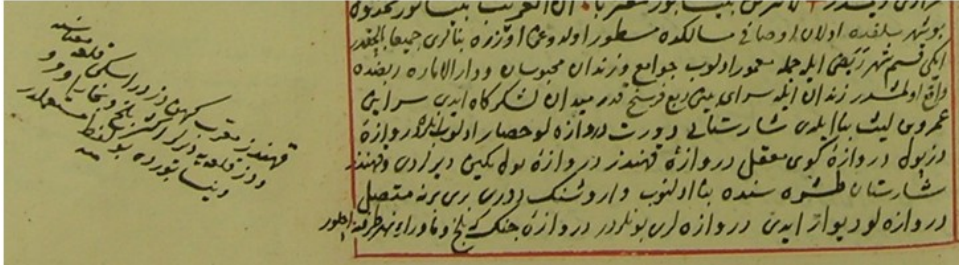
Görsel 18Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 114bM/69**114bM/69** A'dād fersaħa işāretdür.

Kâtib Çelebi, bu 'minhü' bilgisinde 'İrāk-ı 'Acem'in mesafelerini ve yollarını anlatmaya başlayacağı kısım için vereceği sayısal değerlerin fersaħa işaret edeceğini belirtir. Ancak işlevsel olarak ana metnin içerisindeki verilerin anlaşılmasına ve anlamlandırılmasına yardımcı olan bu 'minhü' bilgisi, Müteferrika neşrine alınmadığı için matbu metinde art arda sıralanan sayısal değerlerin neye tekabül ettiği anlaşılammakta ve verilen onca sayısal değer, işlevsiz bir şekilde âdeta havada kalmaktadır.

Görsel 19Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 119bM/70

119bM/70 Ferğāna Nāḥiyesi'nde bir Nesā daḥi zikr olunacaktır.

Kâtib Çelebi, bu 'minhü' bilgisini ana metinde anlattığı Ḥorāsān'daki Nesa şehrine istinaden düşer ve burada Ḥorāsān'daki Nesa'nın 'nun harfinin fethi' ve 'kasr' ile, yani elif harfinin uzunluk olmadan kısa bir şekilde okunması gerektiğini vurgular. Verdiği 'minhü' bilgisinde ise ilerleyen sayfalarda anlatacağı Ferğāna Nāḥiyesi'nde de Nesā adında bir yer adının olduğunu ifade ederek okuyucularında birbirine karıştırılabilme ihtimali olan bu iki yer adının telaffuzu konusunda bir farkındalık uyandırmaktadır. Ana metinde Ferğāna Nāḥiyesi'ndeki Nesā'nın anlatıldığı kısma gelindiğinde bu yer adının da sadece 'nun harfinin fethiyle' okunması gerektiği öğrenilmektedir. Böylece Kâtib Çelebi, hem ana metinde geçtikleri yerlerde eş yazımlı olan bu iki yer adının telaffuzu hakkında verdiği harfî harekeleme bilgisiyle hem de düştüğü bu 'minhü' bilgisiyle okuyucularının dikkatini yüksek tutarak olası bir karışıklığın meydana gelmesini önlemekte ve metnin kendi içerisinde tutarlı, sistematik ve doğru anlaşılabilir bir şekilde ilerlemesine katkıda bulunmaktadır.

Görsel 20Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 120aM/71

120aM/71 Kūhendiz, mu'arreb-i "kūhendiz"dür, "eski ƙal'a" ma'nāsına. Ve "diz" ƙal'aya dērler. Ekşer Belḡ ve Buḡārā ve Merv ve Nīsābūr'da bu lafz müsta'meldür.

Kâtib Çelebi, bu 'minhü' bilgisini ana metinde geçen 'Dervāze-i Kūhendiz' için düşmüştür. Farsça kökenli olup 'eski', 'köhne' ya da 'yıpranmış', 'modası geçmiş' anlamlarına gelen 'kühen' sıfatı ile 'kale' anlamına gelen Farsça kökenli 'diz' isminin yan yana gelerek Arapçalaşmasıyla meydana geldiğini ifade ettiği bu kavramı Kâtib Çelebi, etimolojik olarak açıklayarak okuyucularının Osmanlı Türkçesinde yerleşmemiş, ancak kendisinin takip ettiği Doğulu kaynaklara bağlı olarak *Cihânnümâ*'da sıkça kullanacağı bu kavrama yabancı kalmalarını önlemek istemiştir.

121aM/72 Kāndahār ƙurbında bir Beyhaƙ daḥi vardır. Bir muḥtaşar ƙaşabadur.

122aM/73 Kirmān'da Cīruft ƙurbında bir beldeye daḥi Kūhistān dērler.

122aM/74 Fārs'da Sābūr ƙüre'de bir Şehrestān daḥi vardır. İsfahān'a daḥi Şehrestān dērler.

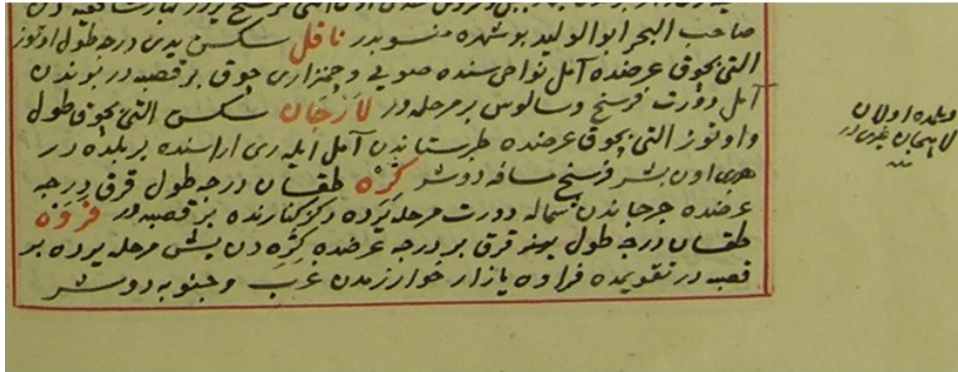
Ḥorāsān ile Ḥārezm arasında Nīsābūr ser-ḥaddinde bir belde olan ‘Şehrestān’ için düşülen bu ‘minḥū’ bilgisinin ve ana metindeki diğer açık bilgilerin yol göstericiliği sayesinde eş yazımlı olup farklı yerlere tekabül eden beş adet ‘Şehrestān’ adlı yer adı, birbirinden ayırt edilerek tarafımızdan hazırlanan dizinde ayrı maddeler hâlinde gösterilebilmiştir.

123aM/75 Lām, menzile; H fersaḥa işāretdür.

Kâtib Çelebi; bu ‘minhü’ bilgisinde anlatacağı çöl yolları hakkında kullanacağı ‘L’ kısaltmasının ‘menzil’e, ‘H’ kısaltmasının ise ‘fersah’a işaret edeceğini belirtir. Ancak bu ‘minhü’ bilgisi, Müteferrika neşrine alınmadığı için matbu metinde geçen kısaltmaların neye tekabül ettiği ve dolayısıyla metin içerisindeki işlevselikleri anlaşılamamakta; bu yüzden sayfalarca devam eden onca kısaltma, âdetâ havada kalmaktadır.⁴⁶

Görsel 21

Kâtib Çelebi, Cihânnümâ, TSMK Revan 1624/I, 128bM/76

128bM/76 Deylem'de olan Lāhicān gayrıdur.

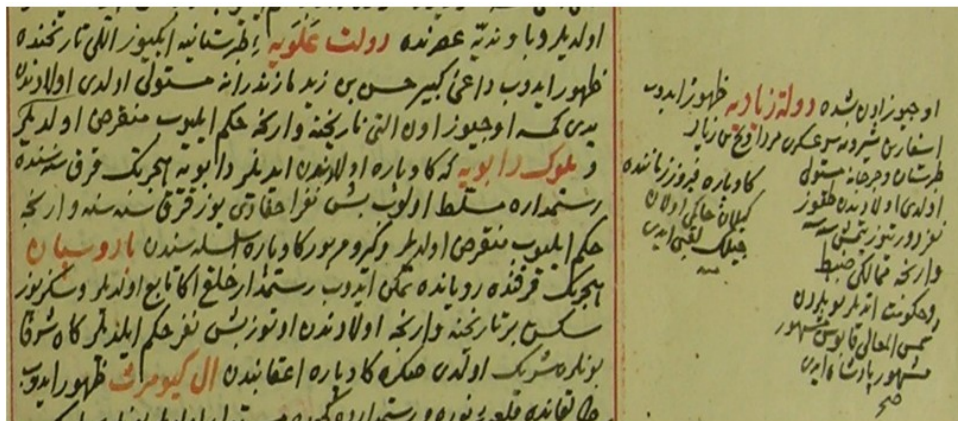
Kâtib Çelebi, **vr. 128b**'de anlattığı 'Lārcān' şehrinin Deylem'deki 'Lāhicān'dan farklı olduğuna dikkat çekmek ve okuyucularının bu benzer yazılışlı yer adlarını birbirine karıştırabilme ihtimalinin önüne geçmek için bu 'minhü' bilgisini yazmıştır.

129aM/77 Fārs'da bir Sa'īd-ābād daḥi vardur. Kūre-i Iṣṭahr'dadur.

Rūyān çevresinde bir belde adı olan ‘Sa‘īd-ābād’ için düşünülen bu ‘minhū’ bilgisinin ve ana metindeki diğer açık bilgilerin yol göstericiliği sayesinde eş yazımlı olup farklı yerlere tekabül eden üç adet ‘Sa‘īd-ābād’ adlı yer adı, birbirinden ayırt edilerek tarafımızdan hazırlanan dizinde ayrı maddeler hâlinde gösterilebilmiştir.

Görsel 22

Kâtib Çelebi, Cihânnümâ, TSMK Revan 1624/I, 129bM/78

129bM/78 Gāvpāre, Fīrūz zamānında Gīlān hākimi olan Cīl'ūñ lakabı idi.

⁴⁶Krş. **vr. 149b, 89.** 'minhü'.

'CİL' ve çoğulu 'CİLân', *Cihânnümâ*'da aynı zamanda Farsçada 'GİL' ve çoğulu 'GİLân' şeklinde olan yer adının Arapçalaştırılmış biçimleri olarak da karşımıza çıktığı için bu 'minhü' bilgisi, işlevsel olarak eş yazımlı olup farklı kişi ve yer adlarına tekabül eden özel adların birbirlerinden ayırt edilerek tarafımızdan hazırlanan dizine doğru bir şekilde alınmalarını temin etmiştir.

132bM/79 Şi'bi Bevvân, Gûṭa-i Dimaşk, Nehr-i Übülle, Soğd-ı Semerķand dünyâ mesîresi yazılır.

Kâtib Çelebi, ana metinde Soğd-ı Semerķand'ı anlatırken buranın dünyanın dört mesiresinden biri olduğunu ifade eder. Düştüğü 'minhü' bilgisiyle ise dünyanın geri kalan diğer üç mesiresini de okuyucularına bildirerek onlara ek bilgi vermiş olur.

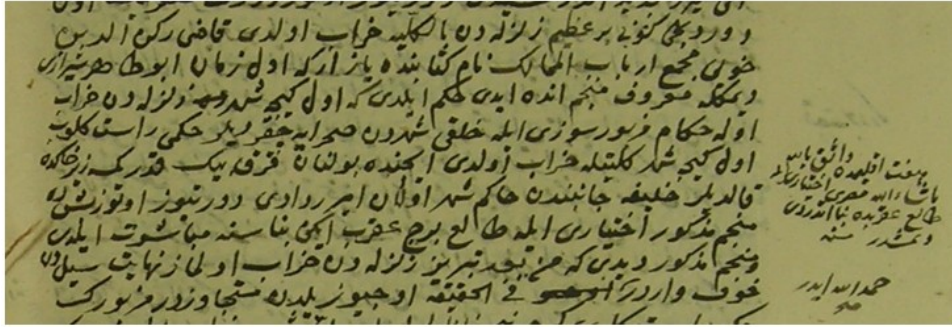
135bM/80 Kūbā', Medīne kurbında bir karyeye daḥi dërler.

140bM/81 Bir rivâyetde Alınca ikidür. Yâfeş oğlu Alınca'dan şöṇra oğlu Dip Baḳuy yérine geçdi. Dip, "câh u mansıb" ve Baḳuy, "büyük" ma'nâsınadır. Andan şöṇra Gök Hân olup ba'dehû oğlu Alınca-i Şânî, Özbek Hânı'ya cülûs étdi. Tatar ve Moğol, mezbûruñ oğullarıdır. Ve Etrâk, Yâfeş'e Bulca Hân dërler ve Nûḥ'uñ oğlu idüğüne cezm étmezler. Lâkin anuñ neslinden ḳarîbü'l-'ahd olduğına ittifâḳları vardır. 'Umûmen Moğol ve şahrâ-nişin olan eşnâf-ı Etrâk, anuñ neslindendür.

142bM/85 Ba'zî kütübde "Nehr-i Âmû, ṭoksan beş derece ṭûl, kırık dört derece 'arzda; Nehr-i Şâş, ṭoksan altı derece ṭûl, kırık beş derece 'arzda mezbûr göle dökülür." déyü yazılmış. Hadd-i ğarbı ṭoksan dört derece ṭûl, kırık beş derece 'arzda olmak üzere ḳayd olınmışdır. Ṭûl şaḥîḥ, lâkin 'arz elliden, belki altmışdan ziyâde olmak gerekdür.

Görsel 23

Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 145bM/86

145bM/86 Heft İklim'de "Vâsiḳ-Bi'llâh, Mâ-şâ'llâh-ı Mışrî ihtiyârı ile ṭâlî-i 'Aḳreb'de binâ étdürdi." demişdür.

Kâtib Çelebi, zaman zaman takip ettiği kaynaklarda denk geldiği birbirine muhalif ve çelişkili bilgileri okuyucularıyla paylaşarak onları bu durumdan haberdar eder. Mesela burada ana metinde geçen ve Kâḏî Rûknü'd-Dîn-i Ḥoyî'nin *Mecma'-ı Erbâbü'l-Memâlik* adlı eserinden aktardığı "Ḥalîfe cânibinden ḥâkim-i şeh'r olan Emîr-i Revvâdî, dört yüz otuz beşde (14) müneccim-i mezkûr ihtiyârı ile ṭâlî-i burc-ı 'Aḳreb iken binâsına mübâşeret eyledi." bilgisinin aksine düştüğü bu 'minhü' notunda *Heft İklim*'de daha farklı bilgilerin yer aldığına okuyucusunun dikkatini çeker.⁴⁷

145bM/87 Ba'zî târîḥde "Şenb, Moğol dilince türbeye dërler. "Ġazan Türbesi" ma'nâsınadır. Taḥrîfle "Şâm-ı Ḳazân" dërler." déyü yazduğı Ḥamdu'llâh taḳrîrine muḥâlifdür.

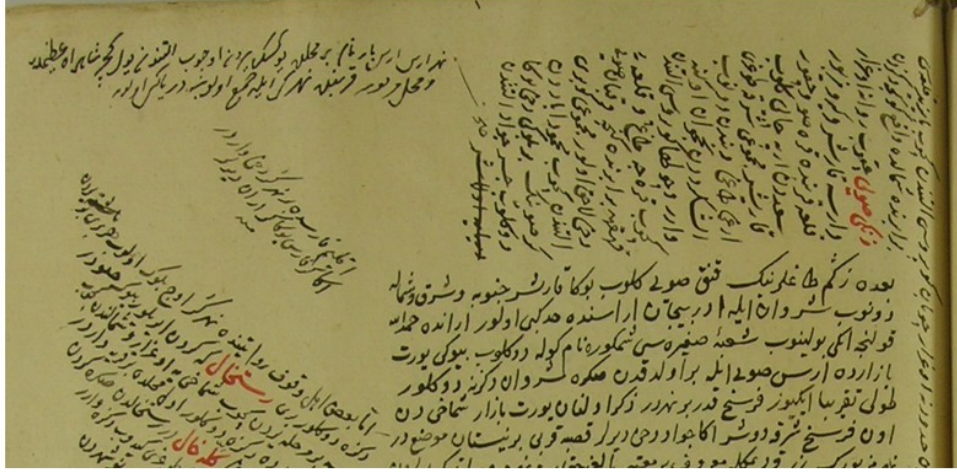
147bM/88 Ṭâlîş, bir ḳavmdür.

149bM/89 Hâ, fersaḥa işâretdür.⁴⁸

152aM/90 Maḥall-i mezbûrdan Ṭaberistân'a varınca kırık fersaḥ ḳadar yér deryâ kenârı, düz şahrâlardur.

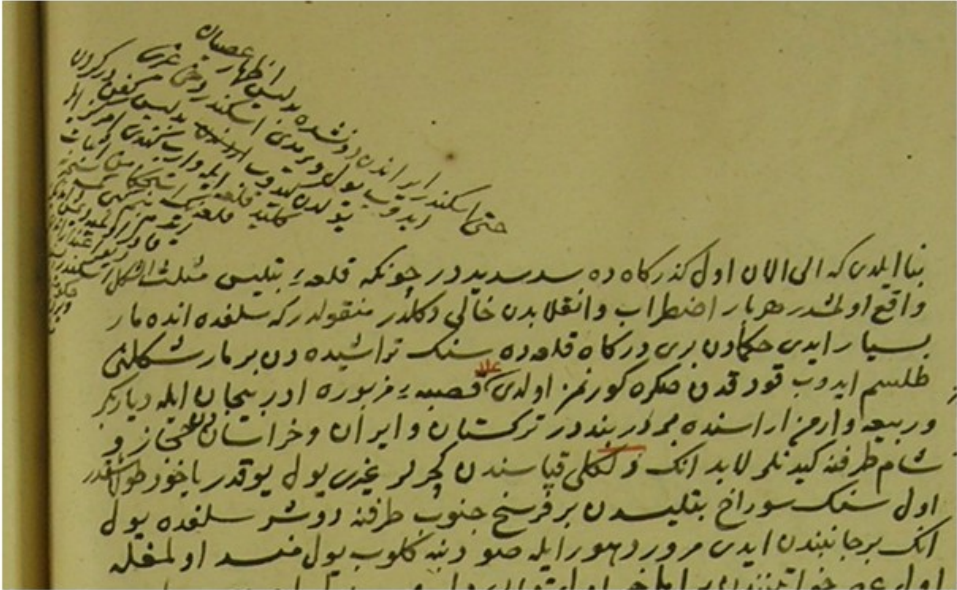
⁴⁷Müellifin takip ettiği kaynaklardaki farklı bilgilerden okuyucusunu haberdar etmesi, elbette bilimsel olarak tarafsız bir tutum sergileme eğilimi ile de yakından ilişkilidir. Bununla ilgili olarak ayrıca bkz. Karaca, "Minhuvât Kayıtlarının Tenkitli Metin Neşirleri İçin Önemi", 172.

⁴⁸Bkz. **vr. 123a, 75. 'minhü'**.

Görsel 24Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 153aM/91

153aM/91 İklim-i Fârs'da bir Nehr-i Kür dağı vardır. Aña Kür-i Fârs, buña Kür-i Errân dërler.

Kâtib Çelebi; bu 'minhü' bilgisinde biri Fârs'da, diğeri ise Errân'da bulunan iki Nehr-i Kür'ün varlığına okuyucularının dikkatini çekerek eş yazımlı olan bu iki farklı nehrin birbirine karışmasını önlemek istemektedir. İşlevsel olarak okuyucuyu yönlendiren bu 'minhü' bilgisi sayesinde eş yazımlı olup birbirinden farklı nehlere tekabül eden bu iki farklı nehir adı, tarafımızdan hazırlanan dizine ayrı madde başları hâlinde hatasız bir şekilde alınabilmektedir.

Görsel 25Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*, TSMK Revan 1624/I, 157bM/92

157bM/92 Hattâ İskender, İrân'dan dönüşde Bidlîs izhâr-ı işyân édüp yol vérmedi. İskender dağı gayrı yoldan gidüp Bidlîs, Kefenderger'den kilid-i ƣal'a ile varup: "Kendi emrünüñ ile ƣal'anuñ istiħkâmın işbât étdüm. "Benüm gibi kimse teşhîrine ƣadır olmaya." demiş idünüñ." déyü itizâr étdi. İskender, pesend édüp hükümetini aña vérdi.

Sonuç

Kâtib Çelebi; sistemli çalışma stili ve çalışma disiplini ile eser üreten, hem bu yönü ile hem de mütecessis ve müdekkik kimliği, ilim ve kitap konusundaki hırsı ile günümüzdeki akademisyenlerden pek farksız olmayan, 48 yıllık ömrünü araştırıp öğrenmeye ve okuyup yazmaya adanmış olan bir XVII. yüzyıl Osmanlı entelektüelidir.

Çalışmalarında sistemli olarak kullandığı 'minhü' bilgileri, onun çoğu eserinin göze çarpan önemli bir özelliği olarak öne çıkar. *Cihânnümâ* özelindeki 'minhü' bilgilerine bakıldığında müellifin bunları; doğru-
dan veya dolaylı olarak kullandığı kaynaklar hakkında bilgi vermek, onlara eleştiri getirmek, kullandığı kaynaklarda birbiriyle çelişen bilgileri açıklamak, kendi tecrübe ve deneyimlerini paylaşmak, Latince ve İtalyanca gibi Batılı terim ve kavramlar hakkında bilgi vermek, bunun yanında Osmanlı Türkçesine yerleşmemiş, yani henüz 'halkılaşmamış' bazı Arapça ve Farsça gibi Doğulu terim ve kavramlar hakkında bilgi vermek, ana metinde anlattığı konular hakkında ek bilgi vermek ya da birbirine karışma ihtimali olan eş veya benzer yazımlı özel adların birbirine karışmasını önlemek için kullandığı görülür. Müellifin 'minhü' bilgileri, okuyucunun hem ana metinde anlatılanları daha iyi ve doğru bir şekilde anlamasını sağladığı hem de ana metindeki bilgilere göndermelerde bulunarak okuyucu açısından 'yönlendirici' oldukları için bunların *Cihânnümâ*'da oldukça işlevsel bir role sahip oldukları söylenebilir. Kâtib Çelebi gibi toplumsal yönü baskın olan ve toplumsal faydayı gözetttiği eserlerinde özellikle Osmanlı Türkçesinin 'orta nesri'ni tercih eden bir müellif açısından düşünüldüğünde 'minhü' notları, aslında onun amacına hizmet eden önemli birer araç olarak karşımıza çıkar. Bu yüzden kullandığı 'minhü' notlarının genel olarak topluma, özel olarak Osmanlı okuyucusuna yön vermeye çalışan 'faydacı' yönüyle ilgili olduğu düşünülmektedir.

'Minhü' notlarının içerikleri, ana metinle bağlantı dereceleri ve en önemlisi de Müteferrika'nın bunları ana metnin içerisine dâhil ederken ana metnin bütünlüğünü ve anlam akışını bozmamak için *ki* ilgi zamirinden ya da ve bağlacından faydalananarak, bunun yanında bir iki cümlelik veya bir iki kelimelik eklemelerde bulunarak ana metinle bağdaştırma gayretleri göz önünde bulundurulduğunda Kâtib Çelebi'nin bunları, işlevsel bir şekilde ana metnin akışından ayrı olarak tamamen dipnot mantığıyla ve okuyucusuna fazladan ya da kullanışlı bilgiler vermek amacıyla kullandığı ortaya çıkar.

Bunun dışında 'minhü'ler için tercih edilen derkenarlar, aslında müellifin ana metnin dar sınırlarından kurtularak okuyucusu ile bizzat muhatap olabildiği ve onlarla fikirlerini rahatça ve özgürce paylaşabildiği bir 'soluklanma alanı' olarak da düşünülmelidir. Bu açıdan bakıldığında bu özgür alanlar, aynı zamanda müellifi daha yakından tanıyabilmek ve düşüncelerine nüfuz edebilmek için de birer fırsat oluştururlar. Tüm bunlarla doğru orantılı olarak bu notların içeriği; müelliflerin ilgi alanlarına, entelektüel bilgi birikimlerine ve eserlerinde ele aldıkları konulara göre şekillenmekte ve değişmektedir. Kâtib Çelebi'nin ilgi alanı coğrafya, kartografya, astroloji ve astronomi olduğu için *Cihânnümâ*'da karşımıza daha çok bu konular etrafında kümelenen 'minhü' bilgileri çıkmaktadır.

Diğer eserlerindeki 'minhü' bilgilerinin de müstakil olarak incelenmesi; hem Kâtib Çelebi'nin düşünce ufkunu, bakış açısını ve entelektüel birikimini daha yakından tanıyarak ortaya koymak hem de çoğu günümüze müellif müsveddesi olarak ulaşmış olan eserlerinde neler planladığını daha iyi anlayabilmek açısından oldukça önemlidir.

Tarihin tozlu sayfalarında kalmış olmalarına rağmen içlerinde kültür tarihimiz açısından oldukça değerli, ilgi çekici ve pratik bilgiler barındıran ve Kâtib Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sındaki gibi bilimsel değeri yüksek olduğu için zamanında toplumun entelektüel yaşantısına, dolayısıyla bireylerin kültürel gelişimine katkı sağladığı düşünülen 'minhü' notlarının daha çok çalışılması, şüphesiz Osmanlı el yazmalarındaki 'minhü' notlarının niteliği ve müellifler tarafından hangi amaçlarla kullanıldığı hakkında daha etraflı ve somut verilere sahip olmamızı sağlayacaktır.

Teşekkür	Yazımı okuma nezaketinde bulunarak değerli fikirlerini benimle paylaşan sayın Prof. Dr. Hatice Aynur'a gönülden teşekkürlerimi sunarım.
Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Gamze Mutlu (Dr. Arş. Gör.)
Author Details	¹ Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Mardin, Türkiye 0000-0003-3235-3567 gamzemutlu@artuklu.edu.tr

Kaynakça | References

- Açıl, Berat. "Osmanlı Yazma Kitap Kültürü ve Cârullah Efendi Kütüphanesi". *Osmanlı Kitap Kültürü* içinde, ed. Berat Açıl, 3-6. İstanbul: İlem Yayınları, 2020.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. haz. Aydın Sami Güneyçal. Ankara: Aydın Kitabevi, 2007.
- Gökay, Orhan Şaik. "Kâtip Çelebi Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri". *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler* içinde, 3-90. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Gökay, Orhan Şaik. "Cihannümâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7: 541-542. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Hagen, Gottfried. "Dünyanın Bir Aynası: A Mirror of the World". *Vefatının 350. Yılında Kâtip Çelebi* içinde, ed. Said Öztürk, 79-89. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş., 2007.
- Hagen, Gottfried. "El Yazmasının Kenarındaki Hayat: Cihânnümâ Müellif Hatları ve Coğrafyacının Atölyesine Bir Bakış". *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi* içinde, ed. Bekir Karlığa & Mustafa Kaçar, 173-187. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Karaca, Songül. "Minhuvât Kayıtlarının Tenkitli Metin Neşirleri İçin Önemi: *Fütûhu'l-Mücâhidîn* Örneği". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 71 (2021): 163-180.
- Kâtib Çelebi. *Cihânnümâ*. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Koleksiyonu, nr. 1624/I.
- Kâtib Çelebi. *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*. ilâvelerle nşr. İbrâhim Müteferrika. İstanbul, 1145.
- Kâtib Çelebi. *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*. C. I. haz. Zeynep Aycibin. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016.
- Kâtib Çelebi. *Düstûru'l-Amel li İslâhi'l-Halel Siyaset Nazariyesi*. haz. Ensar Köse. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016.
- Kâtib Çelebi. *Levâmi'u'n-Nûr Fî Zulmet-i Atlas Minor (İnceleme-Tıpkıbasım)*. haz. Ahmet Üstüner & H. Ahmet Arslantürk. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.
- Mutlu, Gamze. "Cihânnümâ Topkapı-Revan 1624 Nüshası [İnceleme-Metin-Sözlük]". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2024. Ulusal Tez Merkezi (941810).
- Osmanlı Kitap Kültürü*. ed. Berat Açıl. İstanbul: İlem Yayınları, 2020.
- Özön, Mustafa Nihat. *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Basımevi, 1979.
- Sabev, Orlin. "Kâtip Çelebi ve İbrahim Müteferrika". *Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde, ed. Turan Gökçe, Mikail Acıpınar, İrfan Kokdaş & Özer Küpeli, 151-172. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Sarıcaoğlu, Fikret. "Cihânnümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dimeşki-İbrahim Müteferrika". *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, ed. M. S. Kütükoğlu, 121-142. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.
- Sarıcaoğlu, Fikret. *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi, C. II (Giriş: Kâtip Çelebi ve Cihânnümâ-Dizin)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Yayla, Mustafa Altuğ. "Minhuların Osmanlı Elyazmalarındaki Rolü: Lâmiî Çelebi *Evliyâ Tabakâtı* Tercümesini Neden "Dipnot"landırdı?". *Kebikeç* 51 (2021): 77-94.

Yılmaz, Okan Kadir. *İSAM Tahkiki Neşir Kılavuzu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.

